

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Baas in eigen brein. 'Antipsychiatrie' in Nederland, 1965-1985

Blok, G.

Publication date
2004

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Blok, G. (2004). *Baas in eigen brein. 'Antipsychiatrie' in Nederland, 1965-1985*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. Uitgeverij Nieuwezijds.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

1 Inleiding: zin in de waanzin

- 1 In dit boek wordt consequent gesproken van 'psychiatrisch ziekenhuis (PZ) Brinkgreven', zoals het ziekenhuis waarschijnlijk rond 1970 van de vorige eeuw ging heten en zoals het ook in de bestaande geschiedschrijving over deze instelling wordt genoemd. Met ingang van 1918 heette Brinkgreven officieel een psychiatrische inrichting. Wanneer de benaming 'psychiatrisch ziekenhuis' precies gangbaar werd, is mede vanwege het ontbreken van jaarverslagen over de jaren zestig en zeventig moeilijk te achterhalen. Zie: C.M. Hogenstijn, *St. Elisabeths Gasthuis en Brinkgreven. Geschiedenis van de psychiatrische ziekenhuizen te Deventer* (Deventer 1987) 85 en 134. Zie over de geschiedenis van Brinkgreven ook: J. Vijselaar (red.), *Over de IJssel, over de schreef. De geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Overijssel en van het Psychiatrisch Ziekenhuis Brinkgreven in het bijzonder* (Utrecht 1993).
- 2 De beschrijving van het geval van de inktvissenman is afkomstig uit: Medisch archief Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, dossier BC 20 (eigen nummering van een steekproef van vijftig dossiers van de afdeling Conolly, uit de periode 1969-1979). De term 'inktvissenman' is overigens niet afkomstig van de hulpverleners op Conolly, maar van mijzelf.
- 3 R.D. Laing, *Het verdeelde zelf. Een existentiële studie in gezondheid en waanzin* (Meppel 1976, zesde druk; oorspronkelijke Nederlandse uitgave 1969. Vertaling van *The divided self*, 1960); R.D. Laing, *Strategie van de ervaring* (Meppel 1975, achtste druk; oorspronkelijke Nederlandse uitgave 1969; vertaling van *The politics of experience* 1967).
- 4 D. Burston, *The wing of madness. The life and work of R.D. Laing* (Londen 1996) 65-67.
- 5 Laing, *Het verdeelde zelf*, 163. Laing borduurde in dit boek voort op de ideeën van zijn collega en mentor de psychiater Donald Winnicott, die eerder al betoogde dat bij kinderen een 'vals zelf' kan ontstaan wanneer ze proberen te voldoen aan wensen van ouders of leraren die tegen hun natuur indruisen.
- 6 J. Clay, *R.D. Laing. A divided self* (Londen 1996) 121.
- 7 J. Berke, *Mary Barnes: two accounts of a journey through madness* (Londen 1971).
- 8 De term 'klinische psychiatrie' heeft, net als de aanduiding 'intramuraal psychiatrie', betrekking op de 24-uurszorg voor mensen met psychische problemen, binnen de setting van een psychiatrisch ziekenhuis, een psychiatrische afdeling van een algemeen ziekenhuis of een psychiatrische universiteitskliniek.
- 9 D. Cooper, *Psychiatry and anti-psychiatry* (Londen 1967). De Nederlandse vertaling luidde: *Psychiatrie en anti-psychiatrie* (Meppel 1968).
- 10 Burston, *The Wing of Madness*, 1. De Nederlandse vertalingen van Laing verschenen allemaal bij Uitgeverij Boom in Meppel. De precieze verkoopcijfers van Laing in Nederland zijn helaas niet meer te achterhalen. De schatting van uitgeverij Boom van het aantal exemplaren per druk is 1500. Als je alle drukken van alle vertaalde boeken van Laing bij elkaar optelt, kom je uit op

- zo'n 42.000 boeken van Laing die in ons land in vertaling verkocht zijn. Naast *Het verdeelde zelf* *Strategie van de ervaring* verschenen bij Boom: *Toestanden*, 1970 (derde druk 1974; vertaling van *Knots*, 1970); *Het zelf en de anderen*, 1970 (vierde druk 1978; vertaling van *Self and others*, 1961); (met A. Esterson) *Gezin en waanzin*, 1971 (vijfde druk 1975; vertaling van *Sanity, madness and the family*, 1964); *Gezinspatronen*, 1972 (tweede druk 1976; vertaling van *The politics of the family*, 1969).
- 11 De reacties van bezoekers waren gemengd. Sommigen roemden de tolerantie op Kingsley Hall, anderen vonden de cultuur op Kingsley Hall elitair. De Amerikaanse psychiater Loren Mosher herinnerde zich dat er op Kingsley Hall een onuitgesproken regel bestond tegen sociale beleefdheden. 'Het leek wel verboden om jezelf voor te stellen, iemand de hand te schudden of te praten over koetjes en kalfjes', vond Mosher. 'Bezoekers die zich hier wel aan overgaven, werden door de bewoners beschouwd als mensen die deel uitmaakten van een sinistere samenzwering tegen de waarheid en het licht.' Burston, *The Wing of madness*, 84. (Vertaling citaat G. Blok). Mosher richtte zelf in Amerika de alternatieve therapeutische gemeenschap Soteria House op.
 - 12 C. Sigal, 'The rebellious games of a divided self. A memoir of R.D. Laing', *The Independent* 30 augustus 1989.
 - 13 In 1971 waren in dat land al 400.000 exemplaren verkocht van *The politics of experience*. Zie: A. Laing, *R.D. Laing: a biography* (Londen 1994) 161. In 1970 was Laings nieuwste boek *Knots* verschenen [*Toestanden*]. Van de Amerikaanse pocketuitgave uit 1971 werden binnen een paar weken 75.000 exemplaren verkocht. Zie: Clay, *Laing. A divided self*, 153.
 - 14 A.L. Laing, *Laing: a biography*, 167-172.
 - 15 Soms worden ook collega's van bovenstaande auteurs tot antipsychiater bestempeld, zoals de Engelse psychiater Joseph Berke, de Amerikaanse psychiater Loren Mosher, of de Italiaan Agostino Pirella. In een enkel boek of artikel worden Franse psychiaters als Maud Mannoni, Félix Guattari en Jules Deleuze aan de revue van antipsychiaters toegevoegd. Zie bv.: J. Postel en D. Allan, 'History and anti-psychiatry in France', in: W. Bynum and R. Porter, *Discovering the history of psychiatry* (Londen 1994) 384-414; K. Trimbos, *Antipsychiatrie: een overzicht* (Deventer 1975).
 - 16 J. Foudraïne, *Wie is van hout... een gang door de psychiatrie* (Baarn 1971). Over Foudraïne, zie: G. Blok, "Messiah of the schizophrenics": Jan Foudraïne and anti-psychiatry in the Netherlands', in: M. Gijswijt-Hofstra en R. Porter (red.), *Cultures of psychiatry and mental health care in post-war Britain and the Netherlands* (Atlanta/Amsterdam 1998) 151-169.
 - 17 Trimbos, *Antipsychiatrie: een overzicht*, 53-66.
 - 18 Ibidem, 53.
 - 19 Ibidem, 56-61.
 - 20 Voor de karakterisering van de westerse samenleving als gevangenis zie Laing, *Gezinspatronen*, 62. Voor een uitgebreidere verwoording van zijn cultuurkritiek zie Laing, *Strategie van de ervaring*.
 - 21 D. Cooper, *Psychiatry and anti-psychiatry* (Londen 1967). Szasz bijvoorbeeld distantieerde zich expliciet van het etiket antipsychiater, dat hij associeerde met een marxistische cultuurkritiek die hij niet deelde. Zie bv.: T. Szasz, *De tweede zonde. Gedachten over huwelijk, seks, drugs, geestesziekte, psychiatrie* (Bilthoven 1973) 62. Ook Laing vond het vreselijk om antipsychiater genoemd te worden. Zie: A.L. Laing, *Laing. A biography*, 138. Italiaanse kritische psychiaters kozen voor de alternatieve termen 'anti-institutionele psychiatrie' en 'democratische psychiatrie'.
 - 22 Laing, *Het verdeelde zelf*, 165.
 - 23 Clay, *R.D. Laing. A divided self*, 170-171.
 - 24 Foudraïne, *Wie is van hout*, 34. (De paginaverwijzingen hebben overigens betrekking op de 31de druk uit 1980).
 - 25 Ibidem, 36.
 - 26 Ibidem, 38.
 - 27 Bibbeb, 'Interview met Jan Foudraïne', *Vrij Nederland* 28 november 1981.
 - 28 Goffman en Foucault bijvoorbeeld hielden zich niet of nauwelijks bezig met het bieden van concrete behandelalternatieven voor mensen met psychische problemen. Szasz vond het therapeutisch optimisme van Laing en consorten zelfs gevaarlijk. Hij noemde hoop een destructieve emotie en vond het een hachelijke onderneming om door middel van een levensbeschouwing of theorie te pretenderen zin te verlenen aan het menselijk bestaan. Zie over deze opvatting van

- Szasz: J. Pols, *Mythe en macht. De kritische psychiatrie van Thomas Szasz* (Nijmegen 1990) 84.
- 29 De term 'kritische psychiatrie' is eerder gebruikt door bv. psychiater J.H. van Meurs, psycholoog David Ingleby en psychiater Jan Pols, in respectievelijk: J.H. van Meurs, 'Kritische psychiatrie', *TvP* 14 (april 1972) 136-147; D. Ingleby (red.), *Critical psychiatry: the politics of mental health* (Middlesex 1981) en Pols, *Mythe en macht* (Nijmegen, 1990).
- 30 Zie bv.: Burston, *Wing of madness*; J. Bopp, *Anti-psychiatrie. Theorien, Therapien, Politiek* (Frankfurt 1980); Clay, *Laing. A divided self*; A. Dahm, *Zum Phänomen der Anti-psychiatrie seit dem 19. Jahrhundert* (Bonn 1983); N. Dain, 'Antipsychiatrie', in: R. Menninger en J. Nemiah (red.), *American psychiatry after World War II (1944-1994)* (Washington 2000) 277-299; M. Donnelly, *The politics of mental health in Italy* (Londen 1992); B. Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging in Nederland* (Amsterdam 1983); J. Haafkens, 'Mental health care and the oppositional movement in the Netherlands', *Social Science and Medicine* 22 (1988) 2, 185-192; A.J. Heerma van Voss, 'De geschiedenis van de gekkenbeweging. Belangenbehartiging en beeldvorming voor en door psychiatrische patiënten (1965-1978)', *MGV* 33 (1978) 398-428; R. v.d. Hoofdakker, 'Antipsychiatrie', *MGV* 33 (1978) 672-683; D. Ingleby, 'The view from the North Sea', in: Gijswijt-Hofstra en Porter (red.), *Cultures of psychiatry and mental health care, 295-310*; R. Jacoby, *Social amnesia. A critique of conformist psychiatry from Adler to Laing* (Boston 1975); C. Kersbergen, 'Van het inrichtingsbed naar de stoel van de beleidsmaker. De gekkenbeweging', in: J.W. Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen* (Amsterdam 1992) 199-213; Z. Kotowicz, *R.D. Laing and the paths of anti-psychiatry* (Londen 1997); A. Laing, *Laing. A biography*, B. Mullan, *R.D. Laing. A personal memoir* (Londen 1999); Pols, *Mythe en macht*, Postel en Allan, 'History and anti-psychiatry in France'; P. Sedgwick, 'Antipsychiatry from the sixties to the eighties', in: W. Gove (red.), *Deviance and mental illness* (Beverly Hills 1982) 199-223; D. Tantam, 'Anti-psychiatry in Great-Britain', in: R. Porter en G. Berrios (red.), *150 years of British psychiatry* (Londen 1991) 333-347; Trimbos, *Antipsychiatrie: een overzicht*.
- 31 N. Crossley, 'R.D. Laing and the British anti-psychiatry movement: a socio-historical analysis', *Social Science and Medicine* 47 (1998) 877-889; Gijswijt-Hofstra en Porter (red.), *Cultures of psychiatry and mental health care*. Ook de studie van E. Tonkens, *Het zelfstplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999), vormde een inspiratie tijdens het schrijven van dit proefschrift. Tonkens plaatst de hervormingsbeweging op Dennendal in de context van ontwikkelingen in de zwakzinnigenzorg en de samenleving als geheel. Dit boek wil hetzelfde doen voor de hervormingsbeweging in de klinische psychiatrie.
- 32 N. de Boer en R. Mol, *Elektroshock. Terugkeer naar de harde psychiatrie* (Boskoop 1986) 52.
- 33 W. Vandereycken, C.A.L. Hoogduin en P.M.G. Emmelkamp (red.), *Handboek psychopathologie*. Deel 1: *Basisbegrippen* (Houten 1997, tweede druk 5de oplage; oorspronkelijke uitgave 1990) 7.
- 34 G. Grob, 'Deinstitutionalization: the American experience', ongepubliceerd paper voor de internationale workshop *Cultures of psychiatry and mental health care in the twentieth century: comparisons and approaches*, Amsterdam 18-20 september 2003, 16.
- 35 J.A.M. Mathijssen, 'Het verzuim der psychiatrie', *de Volkskrant* 13 juni 1970.
- 36 E. Shorter, *Een geschiedenis van de psychiatrie. Van gesticht tot Prozac* (Amsterdam 1998; vertaling van *A history of psychiatry. From the era of the asylum to the age of Prozac*, 1997) 293.
- 37 J. T. Gitlin, *The sixties. Years of hope, days of rage* (New York 1987) 213, 423-425; J. Green, 'Anti-psychiatry: brotherly love', en 'Dialectics of liberation', in: J. Green, *All dressed up. The sixties and the counterculture* (Londen 1998) 202-212; R.J. Isaacs, *Madness in the streets. How psychiatry and the law abandoned the mentally ill* (1990) 17-65; C. Jones, 'Raising the anti', in: Gijswijt-Hofstra en Porter (red.), *Cultures of psychiatry*, 283-295; J. Nuttall, *Bomb culture* (Londen 1970) 108-109.
- 38 Shorter, *Een geschiedenis van de psychiatrie*, 296-297.
- 39 H.P. Schmiedebach, 'Eine "antipsychiatrische Bewegung" um die Jahrhundertwende', in: M. Dinges (red.), *Medizinkritische Bewegungen im Deutschen Reich (ca. 1870-ca. 1933)* (Stuttgart 1996) 127-159, aldaar 139.
- 40 A. Goldberg, 'The Mellage trial and the politics of insane asylums in Wilhelmine Germany', *The journal of modern history* 74 (2002) 1-32, aldaar 10.
- 41 I. Dowbiggin, *Inheriting madness. Professionalization and psychiatric knowledge in nineteenth-century France* (Berkeley 1991) 76-93; N. Reisby, 'The anti-psychiatry debate of the 1890's', *Acta*

- Psychiatrica Scandinavica* 15 (1975) suppl. 261, 14-21.
- 42 In Engeland bijvoorbeeld waren in 1800 zo'n tienduizend mensen opgenomen in een krankzinnigengesticht; in 1900 waren het er ongeveer 100.000. In Nederland kwam de bouw van inrichtingen na 1880 pas goed op gang. Het aantal opgenomen mensen nam hier toe van 4836 in 1884 tot 11.746 in 1910.
- 43 G. Grob, *The mad among us. A history of the care of America's mentally ill* (New York 1994) 129-138.
- 44 De citaten van Olsen en Lunt zijn afkomstig uit J.L. Geller en M. Harris, *Women of the asylum. Voices from behind the walls, 1840-1945* (New York 1994) 70 en 123.
- 45 Deze organisatie, in veel opzichten een voorloper van de Mental Hygiene Movement uit de jaren twintig van de vorige eeuw, was echter geen lang leven beschoren.
- 46 C. van Eijk-Osterholt en K. Bökenkamp, *Wartaal van een gek. Het schokkende verhaal van Johanna Stuten-te Gempt* (Den Haag 1983).
- 47 De minister van Binnenlandse Zaken twijfelde wat hij aanmoest met de kritiek. 'Hebben wij hier te doen', aldus de minister, 'met fictie of fantasie van half krankzinnigen, ofwel moet worden erkend dat [...] de kritiek waarheid bevat?' Een onderzoek werd ingesteld, dat echter weinig opleverde. Wel bood een arts uit het bewuste Haagse gesticht na alle kritiek op zijn functioneren zijn ontslag aan. Ook werden de regenten en directeur ontslagen en vervangen door nieuwe mensen. Van Eijk-Osterholt en Bökenkamp, *Wartaal van een gek*, 18.
- 48 E. Melster, *Mishandelingen ondervonden in het 'Oude en Nieuwe Gasthuis' te Zutphen* (Enschede 1902).
- 49 Dowbiggin, *Inheriting madness*, 109. Een ander voorbeeld: in de Victoriaanse roman *Hard cash* laat een vader zijn zoon opsluiten in een krankzinnigengesticht om zo aan diens geld te kunnen komen. Zie: R. Porter, *The Faber book of madness* (Londen 1991) 206.
- 50 Melster, *Mishandelingen*, 30.
- 51 Ibidem, 135.
- 52 Over de denkbeelden van Stärcke zie I. Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën* (Baarn 1983) 176-212.
- 53 Opvattingen als die van Stärcke waren ook tijdens de jaren vijftig te horen in de Verenigde Staten. Daar verscheen bijvoorbeeld in 1956 een boek van de Amerikaanse psychoanalyticus Robert Lindner, met de provocerende titel: *Must you conform?* ('Moet je je wel aanpassen?'). In dit vlamme pleidooi sprak Lindner van een 'misdadige samenzwering tegen de menselijke natuur', namelijk het heersende conformisme in de Amerikaanse samenleving. Psychiaters speelden een belangrijke rol in deze samenzwering, dacht Lindner, door mensen die afweken van de norm op te sluiten in psychiatrische ziekenhuizen. R. Lindner, *Must you conform?* (New York 1956) 173. Lindner publiceerde eerder het boek *Rebel without a cause*, waarop de gelijknamige film met James Dean is gebaseerd. Ook de schrijver William Burroughs beweerde tijdens de jaren vijftig dat psychiaters deel uitmaakten van een collectieve samenzwering die erop gericht zou zijn om de maatschappij schijnbaar ordelijk en tevreden te houden. 'Die klootzakken', aldus Burroughs, 'vinden dat iedereen die enigszins doorziet hoe de dingen in elkaar steken, in het gekkenhuis thuishoort.' Dit citaat van Burroughs is afkomstig uit: D. Halberstam, *The fifties* (New York 1993) 299. Beat-journalist Seymour Krim belandde zelf in een inrichting en schreef naderhand dat geesteszieken de slachtoffers waren van de moderne maatschappij. Mensen met psychische problemen 'uitten wat andere mensen ook wel voelden, maar verborgen hielden', schreef hij in 1959. S. Krim, 'The insanity bit', in: B. Kaplan (ed.), *The inner world of mental illness. A series of first-person accounts of what it was like* (New York 1963) 62-80. Het artikel 'The insanity bit' stamt oorspronkelijk uit 1959.
- 54 Szasz geciteerd in Pols, *Mythe en macht*, 30.
- 55 Ibidem, 84.
- 56 Kotowicz, R.D. *Laing and the paths of anti-psychiatry*, 42-43.
- 57 J.P. Sartre, 'Introduction', in: R.D. Laing en D. Cooper, *Reason and violence. A decade of Sartre's philosophy* (Londen 1964).
- 58 Sartre geciteerd in D. Jopling, 'Antipsychiatry in Sartre's "The Family Idiot"', *Review of Existential Psychology and Psychiatry* 19 (1984-1985) 161-187, aldaar 163.
- 59 E. Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates* (Middlesex 1968; oorspronkelijke uitgave 1961) 125. Wellicht was Goffman op het idee voor dit onder-

- zoek gekomen door het shockerende boek van de Amerikaanse journalist Albert Deutsch, getiteld *The shame of the states*, dat na zijn verschijning in 1948 voor veel opschudding had gezorgd. Deutsch had in diverse Amerikaanse inrichtingen gruwelen aanschouwd. Patiënten verbleven in klamme kelders vol ongedierte; op zalen voor incontinenten mannen trof hij 'Dante-achtige tafereelen'. Vooral trof hem het schrijnende gebrek aan persoonlijke aandacht voor de opgenomen patiënten.
- 60 Shorter, *Geschiedenis van de psychiatrie*, 299.
- 61 Ook Thomas Scheff behoort tot deze stroming. Hij richtte zijn kritiek op psychiatrische diagnoses, die hij beschouwde als medische machtsmiddelen om de stigmatisering van afwijkende individuen te rechtvaardigen. Zie bv.: T. Scheff, *Voor gek verklaard. Het etiketteren van geesteszieken* (Deventer 1979, vertaling van *Labelling madness*, 1975).
- 62 E. Goffman, 'The medical model and mental hospitalization', in: Goffman, *Asylums*, 283-336.
- 63 Goffman, *Asylums*, 336.
- 64 M. Foucault, *Folie et déraison; histoire de la folie à l'âge classique* (Parijs 1961). De Nederlandse vertaling verscheen veertien jaar later: M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (Meppel 1975).
- 65 D. Cooper, *Psychiatrie en anti-psychiatrie* (1968).
- 66 M.v.D., 'Ziekte als revolutionaire factor', *De Groene Amsterdammer* 8 januari 1972; F. W. Kersting, 'Between the National Socialist "Euthanasia programme" and reform: asylum psychiatry in West Germany, 1940-1970', ongepubliceerd paper voor de internationale workshop *Cultures of psychiatry and mental health care in the twentieth century: comparisons and approaches*, Amsterdam 18-20 september 2003, 28. Zie voor meer informatie over het SPK ook: F. W. Kersting (red.), *Psychiatriereform als Gesellschaftsreform. Die Hypothek des Nationalsozialismus und der Aufbruch der sechziger Jahre* (Paderborn 2003).
- 67 Op het hoogtepunt van het SPK bestond dit collectief uit zo'n vijfhonderd leden. Kersting, 'Between Euthanasia and reform', 27.
- 68 SPK, *Aus der Krankheit ein Waffen machen* (München 1972) 80. De vertaling van dit en volgende citaten uit dit pamflet is van G. Blok.
- 69 Een storm van protest tegen de psychiatrische inrichtingen kwam in dit land op gang na de publicatie in 1969 van het boek *Irrenhäuser. Kranke klagen an* ('Krankzinnigengestichten. Gekken klagen aan'), dat was geschreven door Frank Fischer. In navolging van Goffman had Fischer, van huis uit historicus, enige tijd gewerkt als verpleeghulp in een psychiatrisch ziekenhuis, met als doel om de gang van zaken daar te observeren. Zijn boek werd het startschot voor een breed gedragen verkettering van de Duitse klinische psychiatrie, die sterk gekleurd was door de associatie met de verschrikkingen van de nazi-tijd. F.W. Kersting, 'Between Euthanasia and reform', 25. Eerder trok overigens ook Szasz een parallel tussen het psychiatrisch diagnosticeren van mensen en de stigmatisering, uitsluiting en vernietiging van joden. T. Szasz, *Ideologie en waanzin. Wat wil de psychiatrie?* (Bilthoven 1972; vert. van *Ideology and insanity*, 1970) 58-79.
- 70 Naar schatting zijn 70.000 mensen vermoord in de gaskamers die in enkele inrichtingen waren gebouwd. De rest stierf van de honger. Kersting, 'Between Euthanasia and reform', 7.
- 71 Citaat afkomstig uit J. Glatzel, *Die Anti-psychiatrie*, 3 (Stuttgart 1975). Vertaling citaat door G. Blok.
- 72 Boeken over het nazi-euthanasieprogramma voor geesteszieken lagen ter inzage in de kliniek en maakten diepe indruk op veel cliënten. Zie: Kersting, 'Between Euthanasia and reform', 28.
- 73 SPK, *Aus der Krankheit*, 12.
- 74 Hierbij werden 310 politiemensen ingezet, plus honden, machinepistolen en helikopters. Zie: J. Vroemen, 'Inval maakte eind aan stuk psychiatrische vernieuwing in Duitsland', in: C. Trimbos (red.), *Dat woordt me te gek. De psychiatrie kritisch bekeken. Artikelen en interviews uit weekblad De Nieuwe Linie* (Amsterdam 1972) 99-109, aldaar 101.
- 75 Kotowicz, *Laing and the paths of anti-psychiatry*, 79. Zie ook: A. de Jong, 'Het drama van het socialistisch patiënten collectief. In gesprek met psychiater Sjef Teuns (46)', *TMW* (datum onbekend, 1973), en M. Ruyter, 'Klassenstrijd van zieken begonnen', *de Volkskrant* 10 november 1972. De harde repressie van het SPK had waarschijnlijk enerzijds te maken met het feit dat Duitsland in de jaren zeventig werd gesteerd door het terrorisme van de Rote Armee Fraktion (RAF). Anderzijds is bekend dat een dozijn SPK-ers zich na 1971 aansloot bij de RAF. Zie: Kersting, 'Between Euthanasia and Reform', 27.

- 76 Donnelly, *Politics of mental health*, 62.
- 77 Verder functioneerde in het uitgekilde psychiatrische ziekenhuis San Giovanni nog steeds een kleinschalige afdeling voor acute opnames, en was er een crisisdienst actief vanuit een algemeen ziekenhuis in de stad. Donnelly, *Politics of mental health*, 68.
- 78 De ontwikkelingen in Triëst hadden een enorme uitstraling. In diverse Italiaanse steden werden vergelijkbare initiatieven ontplooid, en in 1978 ontwikkelde de Italiaanse regering een geheel nieuwe krankzinnigenwet, de 'Wet 180'. De communistische partij, die ontvankelijk bleek voor de vernieuwingsbeweging in de psychiatrie, speelde eind jaren zeventig een belangrijke rol in de regering. Ook een flink deel van de Italiaanse bevolking stond blijkbaar achter de kritiek op de inrichtingspsychiatrie. In 1977 werden maar liefst 700.000 handtekeningen aangeboden aan de regering, met een verzoek om een referendum aangaande de krankzinnigenwet. 'Wet 180' bepaalde dat psychiatrische hulpverlening in principe alleen nog op vrijwillige basis mocht plaatsvinden. Het 'gevaarscriterium' voor opname was uit de tekst van de wet geheel verdwenen en de psychiatrie werd zodoende ontheven van haar taak om psychisch zieke burgers tegen zichzelf en de samenleving tegen gevaarlijke burgers te beschermen. Het aantal in openbare inrichtingen opgenomen patiënten in Italië was gedaald van 825.000 in 1970 naar 469.000 in 1979, en daalde daarna verder tot 307.000 in 1984. Donnelly, *Politics of mental health*, 71-81.
- 79 Geneeskundige Hoofdinспекtie voor de Geestelijke Volksgezondheid, *Verslag over de jaren 1969 t/m 1974* (Den Haag 1976) 43; M.J. Haveman, 'Nieuwe langverbljvers in psychiatrische ziekenhuizen', *MGV* 35 (1980) 8, 642-655, aldaar 643.
- 80 Van ongeveer één derde van alle 39 psychiatrische ziekenhuizen die hier in de jaren zeventig bestonden, bestaat inmiddels een geschiedschrijving die ook de jaren zeventig beslaat, te weten: C.Th. Bakker, G. Blok en J. Vijselaar, *Delta: negentig jaar psychiatrie aan de Oude Maas* (Utrecht 1999); C.Th. Bakker en L. de Goei, *Een bron van zorg en goede werken. Geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Noord-Holland-Noord* (Amsterdam 2002); H. Binneveld en R. Wolf, *Een huis met vele woningen. Honderd jaar katholieke psychiatrie, Voorburg 1885-1985* (Den Bosch 1985); G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1894-1994* (Nijmegen 1998); G. Blok en J. Vijselaar (red.), *De weg van Welterhof. 25 jaar psychiatrie in Oostelijk Zuid-Limburg* (Utrecht 1999); J. Dankers en J. v.d. Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoeven kliniek en Dennendal* (Amsterdam 1996); J.J.A.M. Gorisse, *Van idealen en mensenwerk. Van Zeeuwse inrichting tot West-Brabants psychiatrisch ziekenhuis, Vrederust 1904-1997* (Halsteren 1997); Hogenstijn, *Sr. Elisabeths gasthuis en Brinkgreven*; G. Huiskens en R. v.d. Kroef, *Van Rooms tot Rome. Van Sint Franciscushof naar Zwolse Poort (1952-2002)* (Zwolle 2003); G. Hutschemaekers en C. Hrachovec, *Heer en heelmeesters. Negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist* (Nijmegen 1993); A. Klijn, *De therapeutische beloften van een gebouw. Het Psycho-Medisch Streekcentrum Vijverdal 1972-2006*. (Dit is een voorlopige werktitel voor Klijns gedenkboek over Vijverdal); J. Slangen, *Van Koningsplein naar Lazaruskap. Fragmenten uit de geschiedenis van psychiatrisch centrum Joris te Delft* (Delft 1994); J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997); Vijselaar (red.), *Over de IJssel, over de schreef. Een grondig overzicht van de bestaande historiografie van de Nederlandse klinische psychiatrie is overigens te vinden in: M. Gijswijt-Hofstra en H. Oosterhuis, 'Psychiatrische geschiedenissen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 162-197.*
- 81 B. Boersma, G. van Florestein, R. Muller en J. Prins, *Conolly 1969-1976. Ervaringen met systeem theoretische en gezins therapeutische behandeling in een intramurale situatie* (Deventer 1977).
- 82 In de oorspronkelijke planning van dit onderzoek zou de rol van de media meer aandacht krijgen; in de loop van de tijd ontstond echter het besef dat de beeldvorming over de klinische psychiatrie in de media, theater, films en literatuur een apart promotie-onderzoek zou vergen, dat het ook zeker waard is. In dit boek wordt hiertoe een bescheiden aanzet gegeven. Zo is een drietal journalisten die in de jaren zeventig opvallend veel schreven over de psychiatrie geïnterviewd, namelijk Arend-Jan Heerma van Voss, Emmy van Overeem en Ferd. Rondagh.
- 83 Ze waren aanwezig in het archief van het Filmmuseum te Amsterdam.
- 84 Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging*; Haafkens, 'Mental health care and the oppositional movement'; Heerma van Voss, 'Geschiedenis van de gekkenbeweging'; Kersbergen, 'Van in-

richtingsbed naar de stoel van beleidsmaker'; R. v.d. Kroeff/Historisch Onderzoeksburo Histodata, 25 jaar en nog steeds geen normaal mens ontmoet. *Pandora, psychiatrie en beeldvorming* (Baarn 1990).

2 De ziekmakende samenleving

- 1 Hansmaarten Tromp, "Opeens wist ik wat schizofrenie was." Ramses Shaffy over Het Kind in de Zon (sic)', *De Tijd* 7 maart 1975.
- 2 J. Foudraïne, *Wie is van hout... een gang door de psychiatrie* (31ste druk, Baarn 1980) 450-451.
- 3 E. van Overeem, 'Niemandland', in: E. van Overeem, *Door ongemaaid gras* (Amsterdam 1987) 105-109.
- 4 S. Sontag, *Ziekte als metafoor* (Baarn 1993; vert. van *Illness as a metaphor*, 1977).
- 5 Voor de verkoop van de boeken van Laing, zie de Inleiding. De vertalingen van de boeken van David Cooper verschenen net als die van Laing bij uitgeverij Boom te Meppel: *Psychiatrie en anti-psychiatrie*, 1970 (vierde druk in 1977); *Rede en geweld* (samen met Laing), 1970 (tweede druk in 1973); *Einde van het gezin*, 1972 (tweede druk in 1973). Van Thomas Szasz verschenen in vertaling *De waan van de waanzin. De psychiatrie als voortzetting van de Inquisitie* (eerste druk 1972; vertaling van *The manufacture of madness. A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*, New York 1970); *Geestesziekte als mythe* (vertaling van *The myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct*, New York 1961).
- 6 A.J. Heerma van Voss, 'De geschiedenis van de gekkenbeweging. Belangenbehartiging en beeldvorming voor en door psychiatrische patiënten (1965-1978)', *MGV* 33 (1978) 398-428, aldaar 421.
- 7 J. Koelemeijer, *Het zwijgen van Maria Zachea. Een ware familiegeschiedenis* (Zutphen 2001) 193.
- 8 J. Dankers en J. v.d. Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoeven Kliniek en Dennendal* (Amsterdam 1996) 85.
- 9 R. v.d. Kroeff/Historisch Onderzoeksburo Histodata, 25 jaar en nog steeds geen normaal mens ontmoet. *Pandora, geschiedenis en beeldvorming* (Baarn 1990) 29-30.
- 10 E. Vanvugt, *Kind van rock & roll. Mijn leven als jonge aap* (Amsterdam 1992) 138.
- 11 Laing, *Strategie van de ervaring*, 40.
- 12 Ibidem, 17.
- 13 S. Vinkenoog in *Witte krant/de papieren tijger* nummer 5 pagina 3; waarschijnlijk is dit nummer uit 1967, maar er staat geen jaartal op.
- 14 J. C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 133.
- 15 C. Tasman, *Louter Kabouter. Kroniek van een beweging, 1969-1974* (Amsterdam 1996) 279-284.
- 16 Zie bv. H. Bogers, S. Snelers en H. Plomp, *De psychedelische (r)evolutie. Geschiedenis en recente ontwikkelingen in het onderzoek naar veranderde bewustzijnsstaten* (Amsterdam 1994); S. Snelers, *LSD-therapie in Nederland* (Amsterdam 2000).
- 17 In het alternatieve adolescentencentrum De Laurier bijvoorbeeld waren kalmeringsmiddelen of methadon taboe. Dit centrum was eind jaren zestig opgericht door een geregelde bezoeker van het culturele centrum Fantasio in Amsterdam. Daar ontstond eind jaren zestig behoefte aan opvang voor jongeren met drugsproblemen. Een 'flip-telefoon' en een ambulante 'flip-team' kwamen van de grond. De opvang van jongeren in de Laurier, een voormalige Amsterdamse jeugdherberg, kenmerkte zich door een niet-medische benadering. Wel kwam eenmaal per week een handelaar met cannabis-producten langs.
- 18 *Gekkenkrant* I (november 1973) nr. 1, II.
- 19 E. Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999) 104-123.
- 20 Tonkens, *Zelfontplooiingsregime*, 179.
- 21 Heerma van Voss geciteerd in ibidem, 142.
- 22 Een journalist van de *Nieuwe Linie*, geciteerd in J. Jansen van Galen, *Het ik-tijdperk. HP special* (Utrecht 1979) 9.
- 23 Citaat van Bartho Smit, voormalig staflid van Dennendal, geciteerd in Tonkens, *Zelfontplooiingsregime*, 105.

- 24 Heerma van Voss, 'Geschiedenis van de gekkenbeweging', 410. In totaal waren in Heidelberg 1300 sympathisanten aanwezig uit Duitsland en andere landen.
- 25 Ibidem, 409.
- 26 Teuns geciteerd in ibidem, 411. Teuns was zelf in 1969 ontslagen als directeur van het Leidse Medisch Opvoedkundig Bureau (MOB), onder meer wegens conflicten met de Leidse universiteit over de kinderspsychiatrische opleiding, en ook wegens behandelinhoudelijke conflicten. Teuns wilde de ouders van zijn cliëntjes bv. meer bij de behandeling betrekken. In de media stond hij te boek als heldhaftig strijder tegen het medisch model, die zijn strijd duur had moeten bekopen. Zie over deze 'MOB-affaire': J. Vijselaar, 'Zonder Curium: het Medisch Opvoedkundig Bureau als spil van de Leidse kinderspsychiatrie en kinderspsychotherapie, 1962-1969', in: L. de Goei, S. van 't Hof en G. Hutschmaekers (red.), *Curium 1955-1995. Bladzijden uit de geschiedenis van de Nederlandse kinder- en jeugdpsychiatrie* (Utrecht 1995) 101-127.
- 27 IISG, Archief *Gekkenbeweging. Collectie 1970-1983* Doos 1, UBA/CSD VRZ 011.2, map 'Bond voor Wetenschappelijke Arbeiders', daarin: Z.a., *Relaas* 4, 3 augustus 1973. Redactieleden van de *Gekkenkrant* vergeleken de organisatiestructuur in psychiatrische ziekenhuizen met die in concentratiekampen. Zie: J. Zander, 'Gesprek met de makers van "De Gekkenkrant"', *De Groene Amsterdammer* 28 augustus 1974, 17.
- 28 H. de Kler en I. v.d. Zande, *Alternatieve hulpverlening. Teksten en kritiek* (Amsterdam 1978) 23-27.
- 29 J. v.d. Wetering de Rooij, 'De moeilijke weg naar een kongres', *MGV* 35 (1970) 468-470; en: persoonlijk archief psychiater F. Polak te Amsterdam, W.F. Gerardts (red.), *Te gek om los te lopen. Eenmalige krant voor het seminar 'Te gek om los te lopen'* (Utrecht 1970).
- 30 V.d. Wetering de Rooij, 'De weg naar een kongres', 469.
- 31 J. v.d. Wetering de Rooij, 'Conferentia', *MGV* 35 (1970) 563-565.
- 32 C.J.B.J. Trimbos, 'Enige korte reflecties', *MGV* 26 (1971) 16-18.
- 33 Deze term had de socioloog Milikowski in 1971 geïntroduceerd. H. Milikowski, 'Daarom wil ik pleiten voor verzetstherapie', in: C. Trimbos (red.), *Dat wordt me te gek. De psychiatrie kritisch bekeken* (Amsterdam 1972) 202-206.
- 34 IISG, archief *Gekkenbeweging. Collectie 1970-1983*, nr. 1. CSD. Doos 1 (UBA/CSD VRZ 011.2), map 'Bond voor wetenschappelijke arbeiders', Solidariteitscomité SPK, daarin: A. Vreeman, 'Rondzendsel 8 december 1972'.
- 35 IISG, archief *Alternatieve hulpverlening, 1971-1981*, Doos 1 map 2, 'Documentatie Release'.
- 36 D. Arendshorst, 'Het failliet van de alternatieve hulpverlening', *De Groene Amsterdammer* 5 februari 1972.
- 37 IISG, Archief *Simen de Jong 1965-1977*, CSD VRZ. Doos 11.1 Map 1, 'Congres "Verzet als hulp", april 1973 te Elst'.
- 38 B. Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging in Nederland* (Amsterdam 1983) 50. Solidariteit met het SPK werd onder meer betuigd door *Release* Nederland, het JAC in Amsterdam, de Bond voor Wetenschappelijke Arbeiders, de Kritische Artsen, de Bond voor Vrijheidsrechten, de Werkgroep Kritische Psychiatrie Nijmegen, de Werkgroep Volksgezondheid PSP, de Psychologenbond Nijmegen, het Patiëntenkollektief Rotterdam, het Krisiscentrum WG Amsterdam, en de Stichting Streetcornerwork. Zie: IISG, archief *Gekkenbeweging. Collectie 1970-1983*, nr. 1. CSD. Doos 1 (UBA/CSD VRZ 011.2), map 'Bond voor wetenschappelijke arbeiders', Solidariteitscomité SPK.
- 39 Fox, *Psychiatrische tegenbeweging*, 52-53. In 1973 nam het Solidariteitscomité SPK initiatief tot oprichting van het Psychiatrie Kollektief Utrecht (PKU), een 'socialistische strijdorganisatie op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg' bestaand uit (ex-)patiënten, verpleegkundigen en studenten.
- 40 M. van Schayk, *Hallo medemens! De geschiedenis van Het Werkteater* (Amsterdam 2001) 59-65 en 108-110. *Toestanden* kwam in de loop van een 'werkperiode' in 1972 en 1973 tot stand, via voorstellingen in diverse theaters en psychiatrische ziekenhuizen. De beschrijving die hier wordt gegeven van de inhoud van *Toestanden* is gebaseerd op de gelijknamige film die in 1975 van de voorstelling is gemaakt door Thijs Chanowski.
- 41 A.v.I. 'Family Life', *Utrechts Nieuwsblad* 9 maart 1973.
- 42 P. Brusse, 'Makers van *Family Life*. psychiaters te vaak ziele-politie', *de Volkskrant* 8 september 1972.

- 43 Z.a., 'Demonstratie psychiatrische patiënten nu in discussie', *Elsevier* 2 december 1972.
- 44 C. Bleeker, 'Patiëntendemonstraties in de psychiatrie', *MGV* 29 (1974) 270-271.
- 45 F. van Ree, 'Patiëntendemonstraties', *MGV* 29 (1974) 152-154.
- 46 De film was gemaakt door regisseur René van Nie in samenwerking met Stichting Pandora, een Amsterdamse organisatie die zich sinds 1964 bezighoudt met het geven van publieksvoordichting over de geestelijke volksgezondheid. Het verhaal van *Kind van de zon* was gebaseerd op de werkelijke ervaringen van een vrijwilligster van Stichting Pandora.
- 47 Het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne verleende een subsidie van 60.000 gulden. Zie: Archief Stichting Pandora, doos P 1, 'Correspondentie ministeries, 1971-1976'; daarin een brief van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne aan Pandora, 7 september 1977.
- 48 H. v.d. Meyden, 'Kind van de zon ontroerde vorstin', *De Telegraaf* 25 februari 1975.
- 49 Zie: Archief Stichting Pandora, Doos J 1, 'Correspondentie m.b.t. *Kind van de zon*', daarin een brief van Pandora aan de leden van de begeleidingscommissie van de film, 13 juni 1975, en een brief van Pandora aan de geneesheer-directeuren van Nederlandse psychiatrische ziekenhuizen, 12 februari 1975.
- 50 *Gekkenkrant* 1 (juni 1974) nr. 4, 3.
- 51 *Gekkenkrant* 1 (november 1973) nr. 1, 11.
- 52 Interview G. Blok met F. Schrameijer, 8 juni 2000.
- 53 *Gekkenkrant* 1 (november 1973) nr. 1, 3.
- 54 IISG, Archief *Simen de Jong, 1965-1977*. Map 18.3, 'Stukken betreffende het SCIA, 1970-1972'.
- 55 Milikowski geciteerd in I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgving in Nederland 1945-1995* (Amsterdam 1997) 144.
- 56 V.d. Post geciteerd in Z.a., 'Iedereen is een beetje "Kind van de Zon"', *Nieuwe Revu* 25 april 1975.
- 57 D. Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland* (Utrecht 1999) 168.
- 58 K. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 233. Verder daalde het geboortecijfer sterk, van twintig kinderen per 1000 inwoners in 1965 naar dertien in 1975.
- 59 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 249.
- 60 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 238-239.
- 61 J. Kloek en K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 342-343.
- 62 C. Brinkgreve en M. Korzec, 'Margriet weet raad': gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978 (Utrecht 1978).
- 63 R. Inglehart, *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies* (New Jersey 1997) 140.
- 64 P. de Rooy, 'Verkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Nederlandse geschiedenis* 101 (1986) 76-94.
- 65 J. v.d. Bergh e.a., *Verbeter de mensen, verander de wereld. Een verkenning van het welzijnsvraagstuk vanuit de geestelijke gezondheidszorg* (Deventer 1971, tweede druk; eerste druk 1970) 21.
- 66 V.d. Bergh e.a., *Verbeter de mensen*, 9.
- 67 De term 'welzijnsrevolutie' is afkomstig van psychiater Jacques Weijel, één van de auteurs van het Wiardi Beckman-rapport. Hij definieerde een welzijnsrevolutie als een wens om 'voor meer mensen meer mogelijkheden tot levensvoldoening te scheppen'. Twee elementen zouden volgens hem centraal moeten staan in een welzijnsrevolutie: zelfontplooiing van het individu en 'optimale gemeenschapsrelaties'. Zie: J. A. Weijel, *De mensen hebben geen leven. Een psychosociale studie* (Haarlem 1971) 141, 12, 135.
- 68 Van den Bergh e.a., *Verbeter de mensen*, 15.
- 69 Het begrip broederschap in deze betekenis van tolerantie, respect en emotionele openheid tussen mensen is door diverse historici eerder gebruikt. Zie: M. Gijswijt-Hofstra, 'Een schijn van verdraagzaamheid. Proeven uit vijf eeuwen Nederlands verleden', in: M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 9-41, aldaar 26; en J. Vijselaar, 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap (1965-1985)', in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 192-238, aldaar 202.

- 70 Vrijwel alle boeken van Fromm werden in de jaren vijftig al in het Nederlands vertaald, maar ze raakten pas eind jaren zestig in trek bij een breed publiek. Van *De gezonde samenleving. Psychopathologie van democratie en kapitalisme* (Utrecht 1958; vertaling van *The sane society*, oorspronkelijke uitgave 1955) verscheen de tweede druk in 1969, de vijfde in 1973, en de zevende in 1977. Van *Angst voor de vrijheid. De vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme* (Utrecht 1953; vertaling van *Escape from freedom*, oorspronkelijke uitgave 1941) verscheen de vierde druk in 1969, en de negende in 1976. Van *De zelfstandige mens. Sociale karakterologie en psychologie der ethiek* (Utrecht 1955; vertaling van *Man for himself*, oorspronkelijke uitgave 1947) verscheen de tweede druk in 1966, en de zesde in 1973. Populaire boeken van Rogers waren: *Individueel. Over encounter-groepen* (Den Haag 1971; vertaling van *Carl Rogers on encountergroups*, 1970). Het was in 1973 toe aan de vierde druk. Een ander boek van Rogers, *Intermenselijk. Problemen van het menszijn; een nieuwe tendens in de psychologie* (Den Haag 1972, vertaling van *Person to person*, 1967) beleefde tussen 1972 en 1977 vijf drukken.
- 71 R.D. Laing, *Toestanden* (Meppel 1970) 2.
- 72 IISG, *Archief Alternatieve hulpverlening, 1971-1981*, map 2, 'Documentatie Release'. Daarin: *Jaarverslag Release Amsterdam 1970-1972*.
- 73 F. Schrameijer, 'Deinstitutionalisation of psychiatry in the Netherlands: or Rosencrantz and Guildenstern in mental health', unpublished paper for the Anglo-Dutch-German Workshop *Social psychiatry and ambulant care in the 20th century*, 4-6 July 2002, 5.
- 74 S. Pleij, "'Nee, geen tuinbroek!'", *De Groene Amsterdammer* 18 juni 1997. Leden van de praatgroep waren o.a. Geert Mak, Bert Bakker, Flip Schrameijer en de schrijver Nicolaas Matsier.
- 75 Bakker, geciteerd in Heerma van Voss, 'Geschiedenis van de gekkenbeweging', 422.
- 76 Interview G. Blok met H. Goudswaard, 2 juli 2003.
- 77 B. Bos en A. de Jong, "'De revolutie gaat sneller als hij langzamer gaat". Interview met Jacques Weijel', in: Trimbos, *Dat wordt me te gek*, 119-130, aldaar 124.
- 78 Szasz, *Myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct* (New York 1961), 30.
- 79 Fromm, *Angst voor vrijheid*, 86.
- 80 Ibidem, 187.
- 81 Fromm, *Gezonde samenleving*, 271.
- 82 M. James en D. Jongeward, *Wie waagt die wint. Transactionele analyse met gestalt experimenten* (Amsterdam 1974; vertaling van *Born to win*, 1971). De Nederlandse vertaling was in 1980 toe aan zijn vierde druk.
- 83 James en Jongeward, *Wie waagt die wint*, 2.
- 84 J. C. Kennedy, *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland* (Amsterdam 2002) 83-89.
- 85 Zie hierover onder meer: C. Wouters, *Van minnen en sterven. Veranderende omgangsvormen rond seksualiteit en dood in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1990).
- 86 Foudraine, *Wie is van hout*, 108-109.
- 87 *Gekkenkrant* 1 (juni 1974) nr. 4, 3.
- 88 IISG, *Archief Gekkenbeweging. Collectie 1970-1983*, nr. 1.CSD, Doos 4 (UBA/CSD VRZ OII.1), Map 'Belangenorganisaties/patiëntenorg.', daarin: M. Groen en G. Mak, 'Voorstellen voor de *Gekkenkrant*'.
- 89 *Gekkenkrant* 1 (december 1974) nr. 7, 16.
- 90 Ibidem, 11.
- 91 Ibidem, 20.
- 92 Ibidem, 19.
- 93 Ibidem, 20.
- 94 E. Tellegen, *Waar was de dood nog meer... autografie van een psychose* (Bilthoven 1971).
- 95 B. Bos, 'Lector Egbert Tellegen: Die psychiatrische behandeling was een hersenspoeling', *De Nieuwe Linie* 3 september 1971; 'Weggesneden herinneringen aan een psychiatrisch verleden. Egbert Tellegen schreef geen boek, hij vond het', *Vrij Nederland* 2 oktober 1971.
- 96 Tellegen, *Waar was de dood*, 188/189.
- 97 Tellegen geciteerd in Heerma van Voss, 'Geschiedenis van de gekkenbeweging', 408.
- 98 Ibidem, 246.
- 99 Voor een geschiedenis van de psychiatrie aan de hand van ego-documenten van patiënten, zie o.a.: G. Blok, 'De stem van de kritische patiënt. De geschiedenis van de psychiatrie in ego-documenten', *Psy. Tijdschrift over de geestelijke gezondheidszorg* 4 (19 oktober 2000) 37-39; J.L. Gel-

- ler en M. Harris, *Women of the asylum. Voices from behind the walls, 1840-1945* (New York 1994); B. Kaplan (red.), *The inner world of mental illness. A series of first-person accounts of what it was like* (New York 1964); F. Parabirsing, 'De opkomst van de mondige patiënt', *Deviant* 10 (september 2003) nr. 38, 12-17; D. Peterson, *A mad people's history of madness* (Pittsburgh 1982); R. Porter, *De zin van de waanzin. Een sociale geschiedenis* (Amsterdam/Antwerpen, 1991; vertaling van *A social history of madness*, 1987).
- 100 Parabirsing, 'Opkomst van de mondige patiënt'.
- 101 Volgens publicist Rudy Kousbroek zou een heel oeuvre van het niveau van het titelverhaal een Nobelprijs waard zijn. Kousbroek in: K. van Weringh (red.), *Jan Arends. Verzameld werk* (Amsterdam 1994) 13.
- 102 Van Weringh, *Jan Arends*, daarin 'Keefman', 25-54, 26.
- 103 Ibidem, 44.
- 104 Ibidem, 39.
- 105 Ibidem, 39.
- 106 C. van Eijk-Osterholt, *Laten ze het maar voelen... Vijfentwintig jaar belangenbehartiging voor een verpleegde* (Amsterdam 1972).
- 107 Heerma van Voss, 'Geschiedenis van de gekkenbeweging', 6.
- 108 Ibidem, 410.
- 109 Foudraine, *Wie is van hout*, 11.
- 110 W. Woltz, 'Veel gezinnen hebben een rubber muur om zich heen. Vraaggesprek met Jan Foudraine', *NRC Handelsblad* 24 juli 1971.
- 111 Interview G. Blok met Ferd. Rondagh, 9 oktober 2000.
- 112 N. Noordzij, 'Grandioze kijk op psychiatrie en psychiater', *De Telegraaf* 19 juni 1971.
- 113 Zelfs *De Telegraaf* ging tekeer tegen de burgerlijke samenleving: 'In het doodse voorstadje met eenvormige wooncabines, gladgeschoren kaboutergazons en spiedende vitrages, waar "Jan" onder strikte regels van orde en fatsoen is grootgebracht, wordt elke meer dan middelmatige aanleg en fantasie in de kiem gesmoord.' H. Eetgerink, 'Family Life is een moetje van een film', *De Telegraaf* 28 juli 1972. Zie ook: A.P., 'Family Life', *Het Vrije Volk* 2 mei 1973, en D. Ouwendijk, "'Family Life': de vernieling van het leven van een machteloos meisje', *Nieuwe Linie* juni 1972.
- 114 A.J. Heerma van Voss, 'Jan Foudraine, vervolgd. Analyse van een bestseller', *Haagse Post* 26 januari 1972.
- 115 J. Fortuin, 'Hoevelen zijn van hout en hoevelen zijn hoger', *De Groene Amsterdammer* 30 oktober 1971.
- 116 C.B. Doolaard, 'Behoudzucht binnen gezin', *Het Parool*, juli 1972 (precieze datum niet bekend).
- 117 J. Blokker, 'Wie is van het houtje', in: J. Blokker, *Ben ik eigenlijk wel links genoeg?* (Amsterdam 1974) 22-24. Oorspronkelijk als column verschenen in *de Volkskrant* op 29 januari 1972.
- 118 Heerma van Voss, 'Jan Foudraine, vervolgd'.
- 119 A.J. Heerma van Voss, 'Foudraine als jokkebrok', *Haagse Post* 23 februari 1972, 43. Zie over deze affaire ook: A.J. Heerma van Voss, 'Swami jokkebrok en de weggewaaide pagina', in: A.J. Heerma van Voss, *Verzameld* (Amsterdam 1992) 335-349; dit artikel is oorspronkelijk verschenen in *Propria Cures*, 25 december 1980.
- 120 In 1974 kwam een andere journalist bij toeval Karel tegen, een andere ex-cliënt van Foudraine (zie de Inleiding van dit boek). Volgens haar was ook Karel 'allesbehalve genezen' – hij was er zelfs 'verschrikkelijk aan toe.' J. v. Emmerik, 'Wie is van goud', *Hollands Maandblad* januari 1974 22-24, aldaar 24. Volgens Emmerik was Karel er bovendien niet blij mee dat zijn verhaal zo uitgebreid te boek stond. Foudraine had hem wel toestemming gevraagd om over hem te schrijven, maar zou hem de te publiceren passages niet hebben laten zien.
- 121 M. Petri, 'Er is een cliënt in de zaal: enkele gevoelens en gedachten rondom een incident', *MGV* 26 (1971) 12-15.
- 122 A.J. Heerma van Voss en F. Nypels, 'Gek zijn moet goedkoop blijven. Nieuwe psychiatrie botst binnen oude muren', *Haagse Post* 24 november 1971.
- 123 Interview G. Blok met A. J. Heerma van Voss, 12 juli 2000.
- 124 E. van Overeem, 'Inhalen: beter laat dan nooit', uit: E. van Overeem, *Teveel gebeurt er op 'n mans* (Amsterdam 1978) 100-101. Deze column verscheen oorspronkelijk in 1975 in *NRC Handelsblad*.

- 125 Interview G. Blok met E. van Overeem, 18 oktober 2000.
- 126 Pleij, "Nee, geen tuinbroek!"
- 127 Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 19.
- 128 C. Brinkgreve, J.H. Onland en A. de Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf* (Utrecht 1979) 89-90.
- 129 Brinkgreve e.a., *Opkomst psychotherapeutisch bedrijf*, 81.
- 130 Eric Berne's *Mens erger je niet: de psychologie van de intermenselijke verhoudingen* (Den Haag 1967; vertaling van *Games people play, The psychology of human relationships*, 1964) beleefde in 1975 bijvoorbeeld zijn negende druk. Ook de boeken van met name de therapeuten Fromm en Rogers waren hier populair; zie noot 70.
- 131 Jansen van Galen, *Het ik-tijdperk*, 148.
- 132 Laing, *Strategie van de ervaring*, 33.
- 133 Deze film werd in het voorjaar van 1973 uitgezonden door de VPRO.
- 134 Zie hierover onder meer: L. de Goei, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001).
- 135 D. Cooper, *The death of the family* (Londen 1971) 13.
- 136 M. van Beugen, 'Het gezin: leven in groepsverband', in: R. Roegholt (red.), *Ik, jij, wij allemaal. Relaties met anderen* (Deventer 1975) 200-221.
- 137 Van Beugen, 'Het gezin', 207.
- 138 B.J. Bertina, 'Communicatie-kloof in beeld gebracht', *de Volkskrant* 25 februari 1975.
- 139 Foudraïne, *Wie is van hout*, 51.
- 140 Fromm, *Angst voor vrijheid*, 149.
- 141 E. Dolnick, *Madness on the couch. Blaming the victim in the hey-day of psychoanalysis* (New York 1998); P. Roazen, *Freud and his followers* (Harmondsworth 1979) 156-159, 276-279; J. Schwartz, *Cassandra's daughter. A history of psychoanalysis in Europe and America* (Londen 1999) 187.
- 142 C.E. Hartwell, 'The schizophrenogenic mother concept in American psychiatry', *Psychiatry: journal of the biology and pathology of interpersonal relations* 59 (1996) 274-297. J. Neill, 'Whatever became of the schizophrenogenic mother?', *American Journal of Psychotherapy* 44 (1990) 499-505.
- 143 Dolnick, *Madness on the couch*, 109.
- 144 Over Bateson en de Palo Alto school, zie bv. Dolnick, *Madness on the couch*, 117-123; en J. Malcolm, 'The one-way mirror', in: J. Malcolm, *The purloined clinic. Selected writings* (Londen 1996) 177-230.
- 145 D. Burston, *The wing of madness. The life and work of R.D. Laing* (Londen 1996) 45-77.
- 146 R.D. Laing en A. Esterson, *Gezin en waanzin. Een onderzoek naar de gezinsachtergrond van een aantal schizofrenen* (Meppel 1971).
- 147 Laing en Esterson, *Gezin en waanzin*, 80-81.
- 148 Ibidem, 52.
- 149 J. v.d. Lande, *Kind van de zon. Naar aanleiding van de Nederlandse speelfilm van René van Nie* (Haarlem 1976; tweede druk 1977) 28.
- 150 J. Rood, recensie *Kind van de zon* in *Skoop* februari 1975.
- 151 H. Ribhart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 243.
- 152 Citaat afkomstig uit de Nederlandse vertaling van een Engelstalig interview met Zappa, gepubliceerd in de *Witte krant/de papieren tijder* juni 1967 pagina 2. (Om welk nummer het gaat valt niet op te maken.)
- 153 I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig* (Amsterdam 1991).
- 154 G. van het Reve, *De avonden. Een winterhaal* (Amsterdam 1947).
- 155 Uitgeverij P. v.d. Velden, *Twen/Taboe* (Integrale heruitgave van deze jongerenbladen, Amsterdam 1981) 32-36.
- 156 Het aantal studenten steeg van 40.000 in 1960 tot 103.000 in 1970. Zie: De Goei, *Psychohygiënist*, 267.
- 157 A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998) 33-34.
- 158 Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers*, 36.

159 Ibidem, 36.

160 Zo schreef Foudraine: 'De psychiatrische inrichting in haar huidige vorm is een volstrekt onhoudbare organisatie. Ze is een historisch anachronisme.' Hijzelf pleitte voor kleine 'psychotherapeutische centra' en 'community treatment'. Foudraine, *Wie is van hout*, 441-446.

3 Vluchten of veranderen

- 1 Interview G. Blok met A. Mars, 29 mei 2001. Alle verdere citaten van Mars in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit dit interview.
- 2 In 1982 kwam ook fysiek een einde aan het paviljoen, dat in dat jaar gesloopt werd.
- 3 Zie bv. W. de Bruijn-Jansen Klomp en G. Steensma-Nijboer, *Conolly '75-'75. Een onderzoek naar de ervaringen van mensen die in een psychiatrisch ziekenhuis behandeld zijn volgens de inzichten van de systeem- en communicatietheorie* (Deventer 1978), daarin: 'De geschiedenis van Conolly', 13-14.
- 4 S. Snelders, *LSD-therapie in Nederland. De experimenteel-psychiatrische behandeling van J. Bastiaans, G.W. Arendsen Hein en C.H. van Rhijn* (Amsterdam 2000) 112.
- 5 Snelders, *LSD-therapie in Nederland*, 114-115.
- 6 P. Koopman, *Geschiedenis van de psychiatrische verpleging 1958-1997: de periode van 'John Belt'* (Deventer 1997) 17.
- 7 C.H. van Rhijn, 'Beschouwingen over de factoren, die het resultaat van de kuren met tranquilizers bepalen', *Voordrachtenreeks* 2 (1960) 18-33, aldaar 23.
- 8 Van Rhijn, 'Beschouwingen over factoren', 20.
- 9 Interview G. Blok met H. van der Woude, 24 januari 2001. Verpleegkundige John Getkate, die begin jaren zestig in Brinkgreven werkte, bevestigde de stelling van Van der Woude dat al in de jaren zestig de uniformen uitgingen op Conolly, in: I. van der Padt, *Hoopvol bezorgd. Sociaal psychiatrische verpleegkunde van de 20ste naar de 21ste eeuw* (Eindhoven 1999) 23.
- 10 Van der Woude geciteerd in Koopman, *Geschiedenis van de psychiatrische verpleging*, 18.
- 11 Digitalis (of vingerhoedskruid) is een plant waarvan een hartmedicijn wordt gemaakt.
- 12 Interview G. Blok met G. Kienhorst en H. Weidema, 31 januari 2001.
- 13 Interview G. Blok met B. Boersma, 10 maart 2000. Tenzij anders vermeld, zijn alle verdere citaten in dit hoofdstuk van Boersma afkomstig uit dit gesprek.
- 14 Ibidem, 35.
- 15 Voor haar komst naar Conolly had Muller op Brinkgreven onder meer onderwijs gegeven aan gediplomeerde verpleegkundigen, over 'psychologie en menselijke relaties'.
- 16 P. Bierenbroodspot, *De therapeutische gemeenschap en het traditionele ziekenhuis* (Meppel 1969); E. Dekker, De psychiatrische inrichting als therapeutisch milieu (Lochem 1968). Dit is een overdruk van een gelijknamig artikel van Dekker uit *Het Ziekenhuiswezen* 41 (1968) 322-337.
- 17 A.S. Neill, *Summerhill. Theorie en praktijk van de anti-autoritaire opvoeding* (Utrecht 1972); B. Segesjord, *Summerhill-school. Een onderwijzer bezoekt A.S. Neill's beroemde school met zijn anti-autoritaire leer- en opvoedingsmethoden* (Baarn 1971).
- 18 Neill, *Summerhill*, 34.
- 19 Z.a., 'Prins van dichtbij', *Het Vraagteken* 17 (1978) nr.1, 1.
- 20 Archief voormalige ministerie van CRM, aanwezig in het archief van het huidige ministerie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), map 874, daarin: Lijst van deelnemers aan de training Gezinstherapeuten van 21 augustus t/m 8 november 1967.
- 21 Het werd gehouden in Amersfoort. Het optimisme tijdens dit seminar was groot. Hier presenteerde zich niet slechts een nieuwe therapievorm, maar een heel nieuwe kijk op psychische problemen, zelfs op de wereld. 'Gezinstherapie', aldus Bell, 'is een hele andere manier om naar de wereld te kijken'. Bell geciteerd in Z.a., 'Gezinsdiagnose en gezinstherapie', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk (TMW)* 19 (1965) 345-346, aldaar 345. Vertaling citaat G. Blok.
- 22 De Nederlandse psychiater Zuithoff, psychiatrisch adviseur bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, had Laing hierover horen spreken op een congres in Londen en nodigde hem vervolgens uit naar Nederland te komen. P.J. Ferguson, 'Wij bedrijven een soort middenstandspychiatrie. Gesprek met prof. D. Zuithoff', in: P. J. Ferguson, *Gedachten-*

- lezen. *Gesprekken over psychiatrie* (Haren 1989) 61-83.
- 23 R.D. Laing, 'Gezin en enkeling in hun onderlinge verhouding', *TMW* 19 (1965) 359-368.
 - 24 Ministerie van vws in Den Haag, aldaar: Archief ministerie CRM, map 889, 'Diversen. Verslag discussiebijeenkomst Amersfoort, 31 mei-5 juni 1965, "Nieuwe wegen in de gezinsbenadering"'.
25 Hij was in 1963 afgestudeerd als zenuwarts en was daarna gaan werken voor de Interkerkelijke Stichting voor Geestelijke Gezondheidszorg in Den Haag. Prins was verbonden aan zowel hun mob als hun Bureau voor Levensmoeilijkheden. Ook verrichtte hij werkzaamheden voor de sociaal-psychiatrische dienst van de provincie Zuid-Holland. Daarnaast had hij een eigen praktijk. Z.a., 'Prins van dichtbij'.
 - 26 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 9-10.
 - 27 *Ibidem*, 17.
 - 28 *Ibidem*, 21.
 - 29 *Ibidem*, 42.
 - 30 *Ibidem*, 99.
 - 31 *Ibidem*, 38.
 - 32 Men las bv. J. Haley, *De machtspolitiek van Jezus Christus* (Amsterdam 1974); J. Haley, *Strategieën in de psychotherapie* (Utrecht 1965); S. Minuchin, *Gezinstherapie* (Utrecht 1973); C. Rogers, *Individueel. Over encountergroepen* (Den Haag 1971); V. Satir, *Gezinstherapie* (Deventer 1969); P. Watzlawick, J. Beavin en D. Jackson, *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie* (Deventer 1970).
 - 33 Watzlawick, Beavin en Jackson, *Pragmatische aspecten*, 68 en 79-80.
 - 34 Interview G. Blok met A. Wielhouwer, 31 mei 2001. Alle verdere citaten van Wielhouwer in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit dit interview.
 - 35 Interview G. Blok met G. Timmermans, 1 juni 2001. Alle verdere citaten van Timmermans in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit dit interview.
 - 36 Laing verwees in zijn geschriften uit de jaren zestig naar het artikel van Bateson, Jackson, Haley en Weakland over de dubbele boodschap. Diverse auteurs uit het Palo Alto Research Institute verwezen op hun beurt geregeld naar Laing.
 - 37 Haley, *Machtspolitiek van Jezus Christus*, 104.
 - 38 J. Haley, 'Waarheen met de gezinstherapie?', in: Haley, *Machtspolitiek van Jezus Christus*, 68-100, aldaar 79.
 - 39 Satir, *Gezinstherapie*, 109.
 - 40 D. Jackson en P. Watzlawick, 'De acute psychose als groei-ervaring', in: D. Jackson (red.), *Therapie, communicatie en verandering. Over dubbele binding, schizofrenie en gezinsrelaties* (Amsterdam 1978) 23-37.
 - 41 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 60.
 - 42 Interview G. Blok met J. Bunt, 11 april 2000. Alle verdere citaten van Bunt in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit dit interview.
 - 43 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 100.
 - 44 *Ibidem*, 2.
 - 45 *Ibidem*, 3.
 - 46 *Ibidem*, 5.
 - 47 *Ibidem*, 6.
 - 48 *Ibidem*, 129.
 - 49 P. Spruijt, *Stageverslag 'Conolly', periode 1 oktober tot 31 december 1976* (Utrecht 1977) 16.
 - 50 Dekker, 'Psychiatrische inrichting als therapeutisch milieu'.
 - 51 De arbeidstherapie kwam bovendien ook in het teken te staan van de persoonlijke groei. 'De arbeidstherapieën worden vooral gebruikt', zo observeerde een studente psychologie die in 1975 stage liep op Conolly, 'als ontdekkingsmogelijkheden voor mensen. Iets wat ze nog nooit gedaan hebben nu tóch proberen'. Zie: W. De Bruijn-Jansen Klomp, *Verslag stage Conolly mei 1975-februari 1976* (Z.p., 1976) 26.
 - 52 Dossier BC 25.
 - 53 Dossier BC 50.
 - 54 Dossier BC 10.
 - 55 Z.a., 'Vlag in top voor "Boven"? Gekkenkrant over Conolly', *Gekkenkrant* 3 (februari 1976) 14, 6-8.

- 56 Informatie afkomstig uit interview G. Blok met G. Timmermans, 1 juni 2001.
- 57 Dossier BC 42.
- 58 Dossier BC 17.
- 59 De keuze om me bij het trekken van deze steekproef te beperken tot de periode 1969-1979 was een gevolg van het feit dat de dossiers van PZ Brinkgreven niet op jaartal van de eerste opname zijn gearhiveerd, maar op achternaam. Dat maakte het zoeken naar dossiers van mensen die in een specifieke periode op een bepaalde afdeling opgenomen waren tot tamelijk arbeidsintensief werk, waaraan bovendien kosten verbonden waren. De dossiers van PZ Brinkgreven worden namelijk bewaard in een instelling voor archiefbeheer. Het zoeken was een tamelijk kostbare aanleggenheid, aangezien de dozen door medewerkers van deze instelling uit de opslagplaats moesten worden gehaald en daar weer in teruggezet. Om deze redenen is er niet voor gekozen om ook de jaren zestig of tachtig bij de steekproef te betrekken, of eventueel zelfs andere afdelingen van Brinkgreven om de ontwikkelingen daar te vergelijken met die op Conolly. Praktisch gezien was dat – helaas – niet haalbaar. De steekproef is als volgt getrokken: ik ben begonnen met zoeken in de eerste doos van mensen met een achternaam die met een 'A' begon, en ben vervolgens het alfabet afgelopen tot ik vijftig dossiers had van mensen die tussen 1969 en 1979 voor het eerst werden opgenomen op Conolly, waarbij ik ook heb gelet op een evenwichtige verdeling van deze dossiers over de periode 1969-1979. De dossiers zijn vervolgens geanonimiseerd alvorens ze door mij zijn gelezen en verwerkt.
- 60 Deze schatting is gebaseerd op cijfers die Muller noemt in Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 29. Daarnaast vormen de nieuwjaarstoespraken van directeur Stein de enige beschikbare cijfermatige bron over PZ Brinkgreven in de jaren zeventig, toen geen jaarverslagen verschenen. Uit deze beide bronnen komt naar voren dat het aantal opnames van mannen per jaar gemiddeld rond de 120 lag.
- 61 Aan de vraag of het in de dossiers uit de steekproef om gedwongen dan wel vrijwillige opnames ging, wordt in dit hoofdstuk overigens geen aandacht besteed; de steekproef was te klein om eventuele verschuivingen in de manier van opname te kunnen signaleren. Bovendien leek er wat betreft de behandeling die opgenomen mensen ontvingen geen kwalitatief verschil te bestaan tussen mensen die gedwongen dan wel vrijwillig waren opgenomen.
- 62 Dossier BC 52.
- 63 Dossier BC 52, 11 december 1974.
- 64 C. Rycroft, *Reich* (Londen 1971).
- 65 Respectievelijk in de dossiers BC 37, BC 48, BC 38 en BC 45.
- 66 Dossier BC 44.
- 67 Niet alleen volgens het huidige Amerikaanse diagnostische systeem de DSM-IV, maar ook volgens de diagnostiek in psychiatrische handboeken die begin jaren zeventig in gebruik waren, zoals in: P. Kuiper, *Hoofdsom der psychiatrie* (Amsterdam 1973).
- 68 Bv. de dossiers BC 32, BC 26 en BC 7.
- 69 Dossier BC 7.
- 70 In de periode 1969 tot en met 1972 werd Largactil nog gebruikt. Later verdween dit middel, althans uit de dossiers in de steekproef, en werd veel gewerkt met de antipsychotica Nozinan, Trilafon en Mutabon, en later ook de depotmedicijnen Orap en Imap. Ook het middel Phenegan (een anti-allergiemedicijn met een sterk sederende werking) werd regelmatig genoemd, evenals de benzodiazepines (tranquillizers) Temesta en Librium. Verder kwam het anti-Parkinsonmedicijn Disipal in de dossiers voor; dat gaf men tegen de bijwerkingen van de antipsychotica. Tot slot werkten de hulpverleners met het slaapmiddel Dalmadorm. De doses waarin mensen deze medicijnen kregen, waren soms niet gering. Zo kwam een keer voor in de dossiers dat een bewoner drie keer vijftig milligram Nozinan ingespoten kreeg. Dossier BC 50. Een bekende cocktail op Conolly bij ernstige onrust was: 50 mg. Phenegan, 50 mg. Nozinan en 100 mg. Luminal.
- 71 Dossier BC 29.
- 72 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 21.
- 73 Ibidem, 99-100.
- 74 Informatie afkomstig uit Z.a., 'Vlag in top voor "Boven"?'; College voor Ziekenhuisvoorzieningen, *Inventarisatie 1978 psychiatrische inrichtingen in Nederland* (Utrecht 1979) 71.
- 75 Hij kreeg op dat moment 200 mg. Nozinan, 200 mg. Disipal en 200 mg. Seresta. De medicatie

werd daarop gehalveerd, en vervolgens veranderd in Disipal en Mutabon.

- 76 Dossier BC 54.
 77 Dossier BC 24.
 78 Haley, *Strategieën in de psychotherapie*, 57.
 79 Dossier BC 50.
 80 Zij werkten respectievelijk in het Dijkzigt ziekenhuis op de polikliniek psychiatrie, en op het IMP (Instituut voor Medische Psychotherapie) in Rotterdam.
 81 R. Evers en P. Rijnders, *Paradoxe benadering. Een systematische toepassing vanuit twee modellen* (Alphen a/d Rijn 1982) 131.
 82 Dossier BC 20.
 83 Dossier BC 22.
 84 Dossier BC 42.
 85 Aanvankelijk 300 mg. Largactil per dag en 400 mg. Melleril; na een maand wordt de Largactil gestopt want de heer voelt zich niet goed, heeft een zwaar gevoel in de benen. De Melleril wordt afgebouwd en na drie maanden ook stopgezet. Er wordt overgeschakeld op drie tabletten Frenactil en 200 mg Disipal.
 86 Dossier BC 54.
 87 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 29.
 88 Ibidem, 29. Over de inhoud van de gezins- en relatietherapieën valt alleen indirecte informatie te vinden. De sessies werden niet schriftelijk vastgelegd, maar op geluidsbanden, die niet meer bestaan.
 89 A. Lange, *Gedragsverandering in gezinnen* (Groningen 1994) 41-44.
 90 Minuchin, *Gezinstherapie*, 28.
 91 De Bruijn-Jansen Klomp, *Verslag stage Conolly*, 23.
 92 Minuchin, *Gezinstherapie*, 200.
 93 Interview G. Blok met A. van Nispen, 15 juni 2001.
 94 Een voorbeeld uit een dossier: 'Goedenmorgen. Niet zoo goed geslapen. Ga jij met de hond uit? Doet jij maar ik heb al geloopt ik ben moe. Moet ik nog naar de bank. Dan ga ik maar een klein eindje lopen. Ik zal maar even met de hond uitgaan. Ik ga nu maar even met de tuin bezig. Moeten wij nu eten denk ik he? (dan gaat hij weer op de bank liggen). Ik gaat naar de televisie kijken. En nu moeten wij weer aanstalten maken. Het is weer tijd.' Dossier BC 42.
 95 Dossier BC 22.
 96 Interview G. Blok met P. Spruit, 30 oktober 2000.
 97 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 30.
 98 Dossier BC 32.
 99 Dossier BC 50.
 100 Dossier BC 13.
 101 Psychiater in opleiding Van Florestein schreef daarin over het verloop van de echtpaartherapie: 'Het rommelt rustig door thuis [bij Frits]. Zijn vrouw wilde halve dagen werken; had dit al geregeld met als gevolg dat Frits 's ochtends thuis moest blijven voor de kinderen. Zijn vrouw had dit geregeld zonder overleg en tegen een eerder gemaakte afspraak in. Frits heeft nu zijn grenzen gesteld: als jij zo met me omgaat hoeft 'het' verder niet meer. Vervolgens hebben zij samen een nieuwe afspraak gemaakt. (...) Ik vind het erg goed dat jullie erin geslaagd zijn elkaar op dit punt aan te vullen in plaats van de strijd met elkaar aan te gaan.' De ruzies waren daarna echter niet voorbij.
 102 Dossier BC 25.
 103 Zijn diagnose was trouwens opvallend 'traditioneel', namelijk: 'paranoïd hallucinatoir syndroom bij een hebifeniforme jongeman'.
 104 Dossier BC 54.
 105 Zie bv. Haley, *Strategieën in de psychotherapie*, 202-203.
 106 Dossier BC 51.
 107 Haley, *Machtspolitiek van Jezus Christus*, 75.
 108 Ibidem, 76-77.
 109 Satir, *Gezinstherapie*, 29-30.
 110 P. Spruit, *Stageverslag Conolly, in kader van bijvak psychopathologie tijdens de studie psychologie* (Utrecht 1976) 20.

- 111 Deze opmerkingen komen resp. uit de dossiers BC 25 en BC 52.
- 112 Dossier BC 17.
- 113 Dossier BC 51.
- 114 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 77.
- 115 R.D. Laing, *Het verdeelde zelf* (Meppel 1969) 164.
- 116 P. van de Ven, *Vriend als vijand. Paradoksale therapie* (Nijmegen 1973) 100.
- 117 Dossier BC 22.
- 118 Dossier BC 50.
- 119 Dossier BC 50.
- 120 Dossier BC 20.
- 121 Interview G. Blok met G. van Florestein, 2 maart 2000.
- 122 R.D. Laing, *Strategie van de ervaring* (Meppel 1969) 19.
- 123 Zie over de rol van Watts op Conolly onder meer: De Bruijn-Jansen Klomp en Steensma-Nijboer, *Conolly '74/'75*, 26.
- 124 Via Muller kwamen Van Florestein en Van Nispen ook in contact met esoterische stromingen in de psychotherapie en psychiatrie. Van Florestein leidde rond 2000 een centrum voor alternatieve therapieën en publiceerde o.a.: G. v. Florestein, *Transpersoonlijke psychiatrie. Realiteit in beweging* (Eeserveen 2002).
- 125 Directiearchief Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein over 1974.
- 126 Advertenties in diverse media en een oproep op de lokale radio en kabelkrant van Deventer leverden geen reacties op.
- 127 De Bruijn-Jansen Klomp en Steensma-Nijboer, *Conolly '74/'75*.
- 128 Ibidem, 4.
- 129 Citaten afkomstig uit ibidem, ongenummerde Bijlage V.
- 130 Ibidem, 4-5. Van de overige mensen uit de steekproef van 27 was geen respons gekomen op het vragenformulier dat de studentes psychologie hadden rondgestuurd, of de antwoorden werden te onbetrouwbaar geacht, bv. omdat mensen nog steeds ernstig in de war waren.
- 131 Citaten afkomstig uit ibidem, ongenummerde Bijlage V.
- 132 Dossier BC 26.
- 133 Dossier BC 32.
- 134 Dossier BC 12.
- 135 Dossier BC 50.
- 136 Dossier BC 40.
- 137 Interview G. Blok met J. Sollie, 6 juni 2002.
- 138 Boersma was in 1976 vertrokken om de opleiding voor sociaal-psychiatrisch verpleegkundige te gaan volgen. Stein had hem dit idee aan de hand gedaan, want als SPV zou Boersma zich geheel aan zijn psychotherapeutische werk kunnen wijden. Tot 1976 was hij immers hoofdverpleegkundige en dat bracht veel organisatorische taken met zich mee.
- 139 Interview G. Blok met J. Koehoorn, 6 november 2000. Tenzij anders vermeld zijn alle verdere citaten van Koehoorn in dit hoofdstuk afkomstig uit dit interview.
- 140 Directiearchief Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein over 1973.
- 141 Directiearchief Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin notulen directievergadering 9 maart 1976.
- 142 Interview G. Blok met P. Hendrickx, 18 december 2000.
- 143 Interview G. Blok met A. van Nispen, 15 juni 2001.
- 144 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin het rapport van Bambang Oetomo over Conolly, 31 oktober 1974, 7.
- 145 Ibidem 8, 9.
- 146 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin J. Koehoorn, 'Klachten van het verpleegkundig personeel op Conolly', 27 april 1977.
- 147 De brief was ondertekend door Van der Woude, Bredewold, Jetze Vos, Freck Blokzijl, Bert Hakkenbroek en Marja Eekhuis.
- 148 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 28.
- 149 Ibidem, 97.

- 150 Ibidem, 97.
- 151 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', met daarin de notulen van de directievergadering op 9 maart 1976.
- 152 K. de Leeuw, 'Patiënt bij psychiatrische behandeling betrekken. Rapport opnamepaviljoen Conolly in Deventer', *Trouw* 1976 (precieze datum onbekend, kopie afkomstig uit persoonlijk archief Boersma).
- 153 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin de brief van prof.dr. C.J.B.J. Trimbos aan dhr. G.W. van Florestein, 8 juli 1976.
- 154 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin de brief van Riet Muller aan de wetenschappelijke staf, 21 mei 1977.
- 155 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin de brief van B. Boersma, J. Bunt en R. Muller aan Bestuur en Directie van Brinkgreven, 19 april 1977.
- 156 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin de brief van Dhr. G.B.G. Vermey aan het medische stafbestuur, 13 mei 1977.
- 157 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin de brief van Riet Muller aan de wetenschappelijke staf, 21 mei 1977.
- 158 Abrahams heb ik helaas niet kunnen vinden; hij staat niet meer in het geneeskundig adresboek. Ook via internet was hij niet te vinden.
- 159 Directiearchief Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, map 'Problemen met paviljoen Conolly', daarin de brief van A. van Nispen aan de voorzitter van het bestuur dhr. J.W. van Groningen, 5 april 1978

4 Van asiel tot revalidatiecentrum

- 1 B. Boersma e.a., *Conolly 1969-1976. Ervaringen met systeem theoretische en gezins therapeutische behandeling in een intramurale situatie* (Deventer 1977) 27-28.
- 2 Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*, 29.
- 3 O. v.d. Hart, 'Recensie van Boersma e.a., *Conolly 1969-1976*', *MGV* 32 (1977) 658.
- 4 Z.a., 'Vlag in top voor "Boven"? Gekkenkrant over Conolly', *Gekkenkrant* 3 (februari 1976) 14, 6-8.
- 5 Zie College voor Ziekenhuisvoorzieningen (CvZ), *Inventarisatie 1978 psychiatrische inrichtingen in Nederland* (Utrecht 1979) 71.
- 6 P. Spruit, *Stageverslag "Conolly", periode 1 oktober tot 31 december 1976* (Utrecht 1977) 6.
- 7 C. M. Hogenstijn, *St. Elisabeths gasthuis en Brinkgreven. Geschiedenis van de psychiatrische ziekenhuizen te Deventer* (Deventer 1987) 70.
- 8 Schroeder van der Kolk was het gesloten opnamepaviljoen voor 'dames' en Conolly zoals bekend dat voor 'heren'. Griesinger was een open vervolgopaviljoen voor rustige of halfrustige heren en daarvan was Lombroso het equivalent voor de dames. Op de gesloten afdeling Esquirol zaten de onrustige vrouwen en daarvan was paviljoen Meynert de mannelijke evenknie. Het zevende paviljoen was iets later dan de rest bijgebouwd, in 1913, en lag achteraan op het terrein: Kraepelin, met een ziekenafdeling voor vrouwen en een voor mannen. In de loop der tijd werd dit de afdeling voor bejaarde patiënten. Ook de geneeskundige dienst huisde in Kraepelin, onder meer bevattende de internist en neuroloog van het ziekenhuis. Net als Conolly waren ook de andere paviljoens van psychiatrisch ziekenhuis Brinkgreven vernoemd naar beroemde negentiende-eeuwse psychiaters.
- 9 R.G. Stein, 'Observation of the schizophrenic patient in the mental hospital', *Psychiatrica, Neurologia, Neurochirurgia* 67 (1964) 155-158, aldaar 157. Zie ook: P. v.d. Klis, 'Een waan als waarheid. De ontwikkelingen van het therapeutisch klimaat in Brinkgreven van 1945 tot heden', in: J. Vijselaar (red.), *Over de IJssel, over de schreef. De geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Overijssel en van het Psychiatrisch Ziekenhuis Brinkgreven in het bijzonder* (Utrecht 1993) 91-106, aldaar 95.
- 10 Stein, 'Observation of the schizophrenic patient', 157.
- 11 Ibidem, 158.

- 12 Directiearchief psychiatrisch ziekenhuis Brinkgreven, Doos 'Algemeen Beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962 en verder', Toespraak directeur Stein, 2 april 1962.
- 13 Interview G. Blok met J. Koehoorn, 6 november 2000. Alle verdere citaten van Koehoorn in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit dit interview.
- 14 C. a/d Stegge, *Isolation and mechanical restraint in Dutch handbooks for mental nurses between 1897 and 1964*. Ongepubliceerd paper voor de internationale workshop 'Cultures of Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century', Amsterdam 18-20 september 2003.
- 15 Br. Bassianus, *De patiënt als medemens* Deel 2, les 8, 42-43 (ongepubliceerd stencil).
- 16 Br. Bassianus, *De psychiatrische verpleegkunde* Deel 1, les 1, 6 (ongepubliceerd stencil).
- 17 Interview G. Blok met J. Prins, 2 oktober 2001. Tenzij anders vermeld zijn alle verdere citaten van Prins in dit hoofdstuk afkomstig uit dit interview.
- 18 V.d. Klis, 'Waan als waarheid', 97.
- 19 J. Prins, 'De groep', *Vraagteken* 6 (1967) 9.
- 20 Directiearchief Brinkgreven, Doos 'Algemeen Beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962 en verder', daarin: R.G. Stein, *Taakanalyse van de verplegenden in de psychiatrische inrichting*, Werkstuk in het kader van de cursus ziekenhuisbeleid 1963-1964, 3.
- 21 J. Prins, 'Veranderingen op komst, delen I, II en III', resp. in *Het Vraagteken* 8 (1969) nrs. 6, 7 en 8.
- 22 J. Foudraïne, *Wie is van hout... een gang door de psychiatrie* 144-364.
- 23 C.Th. Bakker en H. v.d. Velden, *Geld en gekte. Verkenningen in de kosten en baten van de GGZ (1890-2000)* (ongepubliceerd onderzoeksverslag, versie september 2003) 100.
- 24 Bakker en v.d. Velden, *Geld en gekte*, 36.
- 25 Ibidem, 36 en 110. Deze bedragen zijn niet gecorrigeerd naar inflatie.
- 26 Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, directiearchief Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein over 1968. Chris de Bont, vanaf 1973 hoofd van de verpleegkundige opleidingsschool De Zuysel, bevestigde dat er in de jaren zeventig ruim keus was uit leerlingen. Interview G. Blok met C. de Bont, 1 juni 2001.
- 27 CAS/Nationaal Archief, Archief Geneeskundige Hoofdinspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, Dossier 2579, *Overzicht gegevens psychiatrische inrichtingen*.
- 28 Ibidem, *Overzicht gegevens psychiatrische inrichtingen*, 72.
- 29 Waarvan 85 gediplomeerden B, en 13 gediplomeerden A en B; 7 van deze 98 mensen werkten parttime, de rest fulltime.
- 30 Waarvan 66 'gewone' leerling B-verpleegkundigen, en 20 gediplomeerden A, die nu voor hun B-diploma bezig waren.
- 31 Om precies te zijn, waren de patiëntenaantallen van de paviljoens als volgt, eind 1976. Schroeder van der Kolk 23; Conolly 39; Griesinger 36; Lombroso 48; Meynert 53; Esquirol 48; Kraepelin Dames 44; Kraepelin Heren 37. Bron: College voor Ziekenhuisvoorzieningen, *Inventarisatie 1978 psychiatrische inrichtingen in Nederland*, 71.
- 32 Wel moet worden opgemerkt dat de werkweek na 1964 iets was verkort en het parttime werken enigszins was toegenomen. De toename van personeelsleden is dus geen absolute toename in mensuren.
- 33 De eerste psycholoog was aangesteld in 1965 (Jacob Prins), samen met de bewegingstherapeut Piet van der Klis. De tweede psycholoog was Riet Muller. Zij kwam in 1968 op Brinkgreven werken. In 1971 werden de psychologen Ben Kempers en Huib de Heer op Brinkgreven aangesteld, evenals andragoge Sylvia Beens. In 1972 kwam socioloog R. Bambang Oetomo in dienst, en in 1973 trad psycholoog Meyer aan in het ziekenhuis.
- 34 Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, directiearchief Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein van 1973.
- 35 Volgens het College voor Ziekenhuisvoorzieningen was in Brinkgreven op een bevolking van 460 patiënten de medisch-sociale staf 0,03 per patiënt. Omgerekend is dat 13,8, dus een medisch-sociale staf van veertien personen. Zie CvZ, *Inventarisatie 1978 psychiatrische inrichtingen in Nederland*, 33.
- 36 Interview G. Blok met S. Beens, 17 oktober 2001.
- 37 Interview G. Blok met H. de Heer, 18 oktober 2001.
- 38 R. Bambang Oetomo, *Van asyl tot revalidatiecentrum. De opkomst en doorwerking van de resocia-*

- liseringsgedachte in Nederlandse psychiatrische inrichtingen* (Groningen 1970).
- 39 Bambang Oetomo, *Van asyl tot revalidatiecentrum*, 131.
- 40 In 1972 brachten 585 mensen er samen 2048 bezoeken. Slechts 21 van deze 585 mensen ontvingen een intensieve vorm van psychotherapie. Bij de rest waren de bezoeken waarschijnlijk meer gericht op ondersteuning en controle van het medicijngebruik en het psychisch functioneren. Zie: Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, directiearchief Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein over 1972.
- 41 Directiearchief Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein over 1973.
- 42 Helaas is in de bestaande gegevens niet te vinden in hoeverre de opnames nieuwe opnames waren, dus van mensen die nooit eerder op Brinkgreven waren geweest, dan wel heropnames. Het is echter aannemelijk dat het aantal heropnames flink steeg. Landelijk was dat ook het geval. Zie: A. Kerkhoven, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland* (Zwolle 1996) 231.
- 43 Zestig procent van de opgenomen mensen verbleef tussen de nul en drie maanden in het ziekenhuis. Zeventien procent zat er tussen de drie en zes maanden, twaalf procent tussen een half jaar en een jaar. Informatie verkregen uit: Stichting Adhesie lokatie Brinkgreven, directiearchief, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein uit 1974.
- 44 Informatie afkomstig uit de interviews van G. Blok met G. Kienhorst en H. Weidema, 31 januari 2001; met H. Ader, 8 mei 2001; met A. Bredewold, 13 december 2000; met H. Tenten, 2 mei 2001; met J. Bunt, 11 april 2000; met G. Palm, 9 februari 2001.
- 45 Interview G. Blok met G. Timmermans, 1 juni 2001.
- 46 Interview G. Blok met J. Bunt, 11 april 2000.
- 47 Interview G. Blok met A. Mars, 29 mei 2001.
- 48 Interview G. Blok met A. Bredewold, 13 december 2000.
- 49 Interview G. Blok met G. Palm, 9 februari 2001.
- 50 J. Bunt, 'Drugs', *Vraagteken* 11 (1972) 2, 4-6.
- 51 L. Tangel, 'Proost!', *Vraagteken* 7 (1968) 7.
- 52 Zie P.J.M. Koopman, *Geschiedenis van de psychiatrische verpleging 1958-1997: de periode van "John Bels"* (Deventer 1997) 30.
- 53 B. v.d. Laan, *Klinische en sociale psychiatrische verpleegkunde* (Lochem, tweede druk 1976; oorspronkelijke uitgave 1975) en B. v.d. Laan, *Relaties. Verpleegkundige begeleiding van de psychiatrische cliënt* (Lochem 1977).
- 54 V.d. Laan, *Klinische en sociale psychiatrische verpleegkunde*, 136-138.
- 55 Interview G. Blok met C. de Bont, 1 juni 2001.
- 56 Bijvoorbeeld H. Korteweg, *Spel en tegenspel. Sensitiviteitstraining, ontmoetingsgroepen, non-verbale communicatie en meer dan 50 spelen* (Den Haag 1972).
- 57 Interview G. Blok met C. de Bont, 1 juni 2001.
- 58 Persoonlijk archief A. Nijenhuis: A. Nijenhuis, *Scriptie psychiatrische verpleegopleiding De Zuyssel* (Deventer 1974).
- 59 'Br. Stegeman blikt nog verder terug', *Vraagteken* 8 (1969) 7, 6.
- 60 'Br. A. Wielhouwer blikt terug (slot)', *Vraagteken* 8 (1969) 8, 8-10.
- 61 J. Getkate, 'Reactie op br. Wielhouwer en br. Stegeman blikken terug', *Vraagteken* 9 (1970) 2, 2.
- 62 B.O. Boersma, 'Terugblik of visie op het verleden?', *Vraagteken* 9 (1970) 2, 2-3.
- 63 Br. W. Stegeman, 'Nog eenmaal: een blik terug', *Vraagteken* 9 (1970), 3, 2.
- 64 Interview G. Blok met H. Tenten, 2 mei 2001.
- 65 Koopman, *Geschiedenis psychiatrische verpleging*, 29 en 32.
- 66 V.d. Klis, 'Waan als waarheid', 96.
- 67 Interview G. Blok met H. de Heer, 18 oktober 2001.
- 68 Ibidem.
- 69 Directiearchief psychiatrisch ziekenhuis Brinkgreven, daarin: Werkgroep Toekomstige ontwikkeling ziekenhuis, *Huidige dienstverlening op paviljoen Lombroso* (Deventer 1974) 7.
- 70 Interview G. Blok met H. de Heer, 18 oktober 2001.
- 71 Interview G. Blok met H. Tenten, 2 mei 2001.

- 72 De Viersprong was in 1957 geopend.
- 73 Investeerders waren de huisarts van Brinkgreven Harrie Buitenhuis, psycholoog Huib de Heer en de verpleegkundigen John Belt en Hendrik Tenten.
- 74 Interview G. Blok met H. de Heer, 18 oktober 2001.
- 75 Interview G. Blok met P. Hendrickx, 18 december 2000.
- 76 Interview G. Blok met H. de Heer, 18 oktober 2001.
- 77 Koopman, *Geschiedenis psychiatrische verpleging*, 33.
- 78 Interview G. Blok met H. de Heer, 18 oktober 2001.
- 79 Dossier BC 4I.
- 80 Anatensol, gecombineerd met het anti-Parkinsonmiddel Akineton.
- 81 Werkgroep Toekomstige ontwikkeling ziekenhuis, nota november 1974, 'Huidige dienstverlening paviljoen Griesinger', 9.
- 82 Werkgroep Toekomstige ontwikkeling ziekenhuis, nota november 1974, 'Huidige ontwikkelingen paviljoen Meynert', 8; Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, directiearchief Brinkgreven, doos 'Algemeen beheer, directie, geneesheer-directeur, 1962-19...', daarin de Nieuwjaarsrede van directeur Stein uit 1974.
- 83 Stichting Adhesie, lokatie Brinkgreven, wetenschappelijke bibliotheek Brinkgreven, J.H.J. v. Wageningen, (intenisist te Brinkgreven), *Verslag over de bijeenkomst van de contactpersonen van de Coördinatie Commissie Biochemisch Onderzoek 26 november 1974* (Deventer 1974).
- 84 Bv. interview G. Blok met G. Palm, 9 februari 2001

5 'Oorlog in de psychiatrie'

- 1 Zie P. v.d. Eijk, 'Lof en blaam voor Foudraine. Psychiaters gaan vergaderen over "Wie is van hout"', *De Tijd. Dagblad voor Nederland* 27 januari 1972; Swami Deva Amrito/Jan Foudraine, *Oorspronkelijk gezicht. Een gang naar huis* (Baarn 1979) 29-30.
- 2 C.Th. Bakker en L. de Goei, *Een bron van zorg en goede werken. Geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Noord-Holland-Noord* (Amsterdam 2002) 278-280; F. van Ree, *Dicht op de huid. Een autobiografie* (Amsterdam 1990) 165.
- 3 A. Klijn, *De therapeutische beloften van een gebouw. Het Psycho-Medisch Streekcentrum Vijverdal 1972-2006* (voorlopige werktitel; Kleins boek over Vijverdal zal naar verwachting in 2004 verschijnen), daarin hoofdstuk drie, 'Een nieuwe start: psycho-medisch streekcentrum Vijverdal 1970-1973', II.
- 4 Zie voor het enthousiasme onder verpleegkundigen over het boek van Foudraine en het werk van andere kritische psychiaters bv.: G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in psychiatrisch ziekenhuis Endegeest, 1894-1994* (Nijmegen 1998) 206; Klijn, *Therapeutische beloften van een gebouw*, hoofdstuk vier, 'Een majestueus gezondheidspaleis?', 5. Zie ook de opmerking van verpleegkundige H. Kraft, in de jaren zeventig leerling-verpleegkundige in Santpoort, tijdens het witness-seminar 'Pillen in de psychiatrie' dat gehouden werd aan de Amsterdamse Vrije Universiteit op 8 juni 2001. Kraft vertelde dat in de leerlingenraad van Santpoort Foudraine's boek 'driftig werd gelezen.'
- 5 Verpleegkundige Frans Palmen geciteerd in G. Blok, 'Een droominstituut', in: G. Blok en J. Vijselaar (red.), *De weg van Welterhof. 25 jaar psychiatrie in Oostelijk Zuid-Limburg* (Utrecht 1999) II-43, aldaar 14.
- 6 F. van Ree, *Dicht op de huid. Een autobiografie* (Amsterdam 1990) 164.
- 7 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 214-218.
- 8 J. Foudraine, *Wie is van hout... Een gang door de psychiatrie* (31ste druk, Baarn 1980; oorspronkelijke uitgave 1971) 4. Deze uitspraak was afkomstig van de Amerikaanse neofreudiaanse psychiater Harry Stack Sullivan.
- 9 J.A.M. Mathijssen, 'Het verzuim der psychiatrie', *De Volkskrant* 13 juni 1970.
- 10 M. van Schayk, *Hallo medemens! De geschiedenis van Het Werkteater* (Amsterdam 2001) 108-110.
- 11 De beschrijving van deze scène is gebaseerd op de filmversie van *Toestanden*.
- 12 Zie over Amstelland: G. Blok, "'Tall, spanking people". The idealisation of adolescents in a Dutch therapeutic community', in: M. Gijswijt-Hofstra en H. Marland (red.), *Cultures of child*

- health in Britain and the Netherlands in the twentieth century* (New York/Amsterdam 2003) 265-285; S. van 't Hof, 'De geschiedenis van Amstelland, voormalige jeugdafdeling van het Provinciaal Ziekenhuis te Santpoort, 1968-1994', in: S. van 't Hof e.a., *Tulpenburg en Amstelland 1951-1994. Bladzijden uit de geschiedenis van de Nederlandse kinder- en jeugdpsychiatrie* (Utrecht 1997) 101-181. Diverse leden van de redactie van de *Gekkenkrant* waren overigens rond 1970 opgenomen in Amstelland.
- 13 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 103.
 - 14 P. Bierenbroodspot, *De therapeutische gemeenschap en het traditionele psychiatrische ziekenhuis* (Meppel/Amsterdam 1969). Het boek was in 1976 toe aan de zesde druk.
 - 15 Van Rec, *Dicht op de huid*, 240-241.
 - 16 Ibidem, 194.
 - 17 Ibidem, 241.
 - 18 Ibidem, 245.
 - 19 Ibidem, 250.
 - 20 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 114-115.
 - 21 Van Rec, *Dicht op de huid*, 248.
 - 22 Ibidem, 249.
 - 23 In 1949 was Veluweland opgericht in Ederveen en in 1957 opende de Viersprong in Halsteren zijn deuren. Dan was er nog het Militair Neurose Hospitaal Austerlitz (1946) voor de behandeling van 'neurotische' soldaten.
 - 24 H. Assendorp, 'Redactioneel', in: *Nieuwsbrief, tweemaandelijks mededelingenblad van de Vereniging van Werkers in Psychotherapeutische Gemeenschappen* (hierna: *Nieuwsbrief*) 11 (november 1984) 1. Dit is een jubileumnummer. De oprichters van de Vereniging waren o.a. Piet Jongerius, hoofd van de Viersprong; Jan v.d. Lande en Peter Bierenbroodspot uit Santpoort; Theo Moody uit de St. Bavo en W. Arendsen Hein, hoofd van Veluweland.
 - 25 In 1966 ontstond vanuit psychiatrisch centrum St. Willibrord in Heiloo de therapeutische gemeenschap De Oosthoek te Limmen. Midden jaren zestig ontstond ook het dagcentrum aan de Vondelstraat (opgericht vanuit de Universiteit van Amsterdam). Eind jaren zestig was in Utrecht de therapeutische gemeenschap de H.C. Rümke-kliniek opgericht. In 1969 ontstonden zoals gezegd Amstelland en Zuideroord. In 1968 richtte psychiatrisch centrum St. Bavo in Noordwijkerhout ook een eigen therapeutische gemeenschap op, De Spiegelberg. Begin jaren zeventig ten slotte ontstonden de TG's Rijnland in Santpoort, waar Bierenbroodspot zelf aan het hoofd stond, en Jozef in de St. Bavo. Dan was er nog een jeugdpsychiatrische inrichting, Zandwijk, die als TG was erkend. Midden jaren tachtig waren de Rümke-kliniek en Zandwijk inmiddels opgeheven, maar waren er nieuwe TG's bijgekomen: De Wende (RPT Eindhoven), De Maas (Delta) en Conradok (Ursulakliniek Wassenaar).
 - 26 Zie de *Nieuwsbrief*, de jaargangen 1977-1987. Aanvragen voor erkenning kwamen in de loop der jaren binnen van onder meer de afdeling Helem uit Groot-Bronswijk in Wagenborgen, waar psychotici werden behandeld; de jongerenafdeling Laanzicht uit Bloemendaal in Loosduinen; afdeling De Strook uit Veldwijk; afdeling de Hoge Wal uit Licht en Kracht in Assen; de afdeling P2c van de Groningse psychiatrische universiteitskliniek; en de afdeling Spinoza-boven uit de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder.
 - 27 H. Binneveld en R. Wolf, *Een huis met vele woningen. Honderd jaar katholieke psychiatrie, Voorburg 1885-1985* (Den Bosch 1985) 201-208.
 - 28 Binneveld en Wolf, *Huis met vele woningen*, 204.
 - 29 Blok en Vijselaar (red.), *De weg van Welterhof*, 12-14.
 - 30 Ibidem, 33.
 - 31 Zie over Van der Scheer en de actievere therapie o.a.: G. Blok, 'Proefmaatschappij in de duinen (1918-1940)', in: J. Vijselaar (red.) *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 122-151, en Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 151-154.
 - 32 Het gezag van Van der Scheer, het morele geweten van de naoorlogse inrichtingspsychiatrie, was groot. De actievere therapie werd het leidende beginsel in de intramurale psychiatrie. Psychiater M. Cohen Stuart, die begin jaren vijftig psychiater in opleiding was in het Rotterdamse Maasoord, herinnerde zich dat 'de allerlaatste patiënten echt de paviljoens [werden] uitgejaagd' als Van der Scheer in aantocht was. C.Th. Bakker, 'De heer van 't Kyveland. Frederik Jacob

- Tolsma, geneesheer-directeur Maasoord/Deltaziekenhuis 1951-1974', in: C.Th. Bakker, G. Blok en J. Vijselaar, *Delta: Negentig jaar psychiatrie aan de Oude Maas* (Utrecht 1999) 68-121, aldaar 96.
- 33 De directie van provinciaal psychiatrisch ziekenhuis Santpoort uitte zich in 1959 gefrustreerd. 'Wij staan voor de paradoxale situatie', aldus schreef men in het jaarverslag, 'dat de behandelingsmethoden zich verfijnen, doch dat de mensen ontbreken, die deze kunnen hanteren. De spanning tussen de eigenlijke taak en de relatieve onmacht in de vervulling daarvan, is voor de leiding soms bijna onverdraaglijk.' Blok, 'Proefmaatschappij', 167.
- 34 J. Dankers en J. van der Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoeven kliniek en Dennendal* (Amsterdam 1996) 94.
- 35 G. Blok, "'Onze kleine wereld" (1945-1965)', in: Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen*, 166-192, aldaar 182.
- 36 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 186.
- 37 Zie bv. Klijn, *Therapeutische beloften van een gebouw*, hoofdstuk één, 'Calvariëenberg rond 1960', 3; P. Koopman, *Geschiedenis van de psychiatrische verpleging 1958-1997: de periode van "John Belt"* (Deventer 1997) 17; Van Ree, *Dicht op de huid*, 164-177; J. Slangen, *Van Koningsplein naar Lazaruskap. Fragmenten uit de geschiedenis van psychiatrisch centrum Joris te Delft* (Delft 1994) 157; C. Willemsen, *Van god los. Geschiedenis van de psychiatrische inrichting Sint-Antonius, 1902-1967* (Breda 1997) 235. Volgens Van Ree was een braakspuit een injectie met het braakmiddel 'apomorfine'. Hoe wijdverbreid dergelijke disciplineringspraktijken precies waren, zal nader onderzoek indien mogelijk moeten uitwijzen.
- 38 Slangen, *Van Koningsplein naar Lazaruskap*, 157.
- 39 Van der Drift en Carp geciteerd in Blok, "'Onze kleine wereld'", 182-183.
- 40 K. Visser, 'Problemen rond de huidige en toekomstige structuur van het psychiatrisch centrum', *Het Ziekenhuiswezen* 38 (1965) 150.
- 41 J. de Smet, 'De plaats van de psychiatrische inrichting in het totaal van de geestelijke gezondheidszorg', *Voordrachtenreeks* 6 (winter 1964) 1-6.
- 42 Interview M. Louter met Constance H. Dit interview werd gehouden voor een nog te publiceren boek van Louter, waarin de geschiedenis van de intramurale psychiatrie in Nederland zal worden beschreven vanuit het ervaringsperspectief van cliënten.
- 43 Interview C. a/d Stegge met A. van Rijswijk, 2 april 2003. Aan der Stegge werkt overigens momenteel aan een proefschrift over de geschiedenis van de psychiatrische verpleegkunde in Nederland tijdens de twintigste eeuw.
- 44 In 1969 was landelijk gezien de personele bezetting per honderd bedden 24,2. In 1973 was die bezetting gestegen tot 27,1. De toename betrof vooral het verplegend personeel. Geneeskundige Hoofdingspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, *Verslag over de jaren 1969 t/m 1974* (Den Haag 1976) 121; M.J. Haveman, 'Nieuwe langverblijvers in psychiatrische ziekenhuizen', *MGV* 35 (1980) 642-655, aldaar 643.
- 45 Geneeskundige Hoofdingspectie, *Verslag 1969 t/m 1974*, 120-121.
- 46 Citaat van sociaal-psychiatrisch verpleegkundige F. van Vugt, in: I. v.d. Padt, *Hoopvol bezorgd. Sociaal psychiatrische verpleegkunde van de 20ste naar de 21ste eeuw* (Eindhoven 1999) 159.
- 47 E. Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999) 113.
- 48 Tonkens, *Zelfontplooiingsregime*, 113.
- 49 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 204.
- 50 Blok, "'Tall, spanking people'", 266.
- 51 Van de Lande geciteerd in Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 109.
- 52 Ibidem, 266.
- 53 Ibidem, 267.
- 54 Van Ree, *Dicht op de huid*, 188-198. De achternaam van Jacobien vermeldt Van Ree niet.
- 55 Ibidem, 192-194.
- 56 Ibidem, 194.
- 57 C. a/d Stegge, 'Verpleegkundigen opleiden voor de psychiatrie. Debat en beleid in Nederland gedurende de twintigste eeuw', *MGV* 56 (2001) 691-708, aldaar 702.
- 58 De verplichte theorie in de opleiding betrof, aldus de wettelijke bepalingen van 1975, voor 50% 'psychische vakken', voor 19% 'algemeen vormende vakken', en voor 31% somatische vakken.

- 59 Informatie afkomstig uit: Interview C. a/d Stegge met A. van Rijswijk, 2 april 2003.
- 60 IISG, Archief *Gekkenbeweging*. Collectie 1970-1983, nr. 1. CSD. Doos 3 (UBA/CSD VRZ II.4), map 'Knipselboeken', daarin kopie van een artikel van T. Betlem en W. Renes, 'Als een judas heeft ze me verraden', *Nieuwe Revu* 1973 (precieze datum onbekend).
- 61 Het merendeel van de bezoekers van het congres *Psychiatrische patiënt vogelvrij?*, dat in 1973 werd gehouden in psychiatrisch instituut Sint-Antonius te Erten-Leur, was bijvoorbeeld psychiatrisch verpleegkundige. Zie de informatie op de achterflap van: Stichting Het Hooghuis, *Psychiatrische patiënt vogelvrij?* (Lochem 1973).
- 62 IISG, Archief *Gekkenbeweging*. Collectie 1970-1983, nr. 1. CSD. Doos 3 (UBA/CSD VRZ II.4), map 'Publicaties', daarin: J. Sturkenboom en T. Zijlstra, *Het konflikt rond afdeling 4B* (Utrecht 1975) 8.
- 63 Zie bv.: Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 235; P.J.M. Koopman, *Beroep, beleid én best-practice* (Uitgave Stichting Adhesie, Deventer 2002) 11. Hierin wordt verteld over een hoofd-zuster uit de psychiatrische inrichting Groot Bronswijk in Wagenborgen die ontslag nam begin jaren zeventig, naar verluidde omdat ze niet mee wilde gaan in de democratische praatcultuur.
- 64 Visiecommissie psychiatrisch centrum St. Bavo, *De chronische patiënt*. Tweede rapport van de visiecommissie (Noordwijkerhout 1973) 1-8.
- 65 R. Kagie, 'Wel een eigen kast voor de patiënt, maar een tweede sleutel voor het personeel. Wil-len ze bij psychiatrisch centrum St. Bavo echt veranderen?', *De Nieuwe Linie* 17 oktober 1973.
- 66 IISG, Archief *Gekkenbeweging*. Collectie 1970-1983, nr. 1. CSD. Doos 3 (UBA/CSD VRZ II.4), map 'Publicaties', daarin een stencil van de Werkgroep Vrederust.
- 67 In de woorden van K. Onderwater, destijds verpleegkundige in St. Joris en actief deelnemer aan het protest tegen de situatie daar. Zie: I. v.d. Padt, *Hoopvol bezorgd. Sociaal psychiatrische verpleegkunde van de 20ste naar de 21ste eeuw* (Eindhoven 1999) 93.
- 68 Slangen, *Van Koningsplein naar Lazaruskap*, 170.
- 69 Informatie afkomstig van K. Onderwater, in: V.d. Padt, *Hoopvol bezorgd*, 93.
- 70 Blok, 'Droominstituut', 33.
- 71 De beschrijving van deze scène is gebaseerd op de film *Toestanden* (1975) van regisseur Thijs Chanowski.
- 72 Y.L. Lang geciteerd in Blok en Vijselaar (red.), *Weg van Welterhof*, 28.
- 73 G. Blok, 'De bomen groeiden tot in de hemel', in: Blok en Vijselaar (red.), *Weg van Welterhof*, 43-73, aldaar 48; Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 128.
- 74 Van Rec, *Dicht op de huid*, 246.
- 75 Foudraine, *Wie is van hout*, 260.
- 76 Verpleegkundige Bart Boersma uit psychiatrisch ziekenhuis Brinkgreven deed bijvoorbeeld in 1971 in het personeelsblad verslag van een lezing van Foudraine die hij had bezocht, over de 'Veranderende rolverhoudingen in de inrichting van nu', *Vraagteken* 10 (december 1971) 2-5.
- 77 Z.a., z.t., *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 82 (januari 1972) 82
- 78 Gerda Menneken geciteerd in G. Blok, 'In een stroomversnelling', in: Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 193-243, 221.
- 79 P. Schnabel, 'Patiëntenraden in psychiatrische inrichtingen', *MGV* 35 (1980) 32-49, aldaar 34.
- 80 *Stimulus. Orgaan van Opiniegroep Wolfheze* 1 (december '73 / januari '74).
- 81 R. Abma en I. Weijers, *Een eeuw psychiater* (werktitel; ongepubliceerde versie van een nog te verschijnen boek) daarin hoofdstuk vijf, 'De belofte. De lange jaren zeventig', 12.
- 82 J. Arends, 'Keefman', in: K. van Weringh (red.), *Jan Arends. Verzameld werk* (Amsterdam 1994) 25-54, aldaar 34.
- 83 Blok, 'Droominstituut', 27; Klijn, *Therapeutische beloften van een gebouw*, daarin hoofdstuk twee, 'Een revolutionaire opzet: het psychiatrisch centrum te Maastricht in aanbouw', 1-3. Zie over Paul Sivadon: J.P. Coffin, 'Misery and revolution: the organisation of French psychiatry, 1945-1980', ongepubliceerd paper voor de internationale workshop *Cultures of Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century*, Amsterdam 18-20 september 2003.
- 84 De geneesheer-directeur A. Poslavsky van de Utrechtse Willem Arntsz Stichting ging in 1964 op studiereis naar Parijs. Sivadon was bovendien co-auteur van een invloedrijk rapport van de *World Health Organisation* uit 1959, dat ook in ons land bekend was. Dit rapport was getiteld: *Psychiatric services and architecture*. Zie: Klijn, *De therapeutische beloften van een gebouw*, hoofdstuk twee 'Revolutionaire opzet', 1.

- 85 P. Sivadon, 'Organisatie en functie van het therapeutisch milieu in het psychiatrisch ziekenhuis', in: Z.a., *Het psychiatrisch ziekenhuis. Verslag van het tweejaarlijks ziekenhuiscongres uitgaande van de Stichting het Nederlandse Ziekenhuiswezen gehouden op 3 en 4 oktober 1968 te Amsterdam* (Lochem 1968) 503-505.
- 86 A. Poslavsky, 'Het psychiatrische ziekenhuis als centrum van interdisciplinaire samenwerking in praktijk en research', in: Th.G. Lutters en W.C.M. Smits, *Het psychiatrisch ziekenhuis. Verblif, behandeling en genezing van patiënten in de psychiatrische inrichting* (Amsterdam/Brussel 1968) 23-33, aldaar 23 en 31.
- 87 Slangen, *Van Koningsplein naar Lazaruskap*, 148.
- 88 T. Dehue, *De regels van het vak. Nederlandse psychologen en hun methodologie 1900-1985* (Amsterdam 1990) 158-159; G. Hutschemaekers en L. Neijmeijer, *Beroepen in beweging. Professionalisering en grenzen van een multidisciplinaire GGZ* (Utrecht 1998) 43-44.
- 89 I. Weijers, 'The Dutch psychiatrist. A Sketch of the Development of the Profession in the Last Century', ongepubliceerd paper voor de internationale workshop *Cultures of Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century*, Amsterdam 18-20 september 2003, 6.
- 90 C.Th. Bakker en L. de Goei, *Een bron van zorg en goede werken. Geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Noord-Holland-Noord* (Amsterdam 2002) 278-280.
- 91 P. Idenburg, 'Er woedde een machtsstrijd in het APZ. Anti-psychiatrie, 20 jaar later', *Het Ziekenhuis* 85 (1995) 36-39.
- 92 C. Willemse, *De belofte van het hiernumaals. Zeventig jaar ambulante geestelijke gezondheidszorg in het gewest Breda 1929-1999* (Nijmegen 2002) 269-271.
- 93 CAS, Archief Geneeskundige Hoofdingpectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, dossier 2204, daarin 'Verslag bezoek aan de Daniël de Brouwerstichting, 23-10-1973'. De Daniël de Brouwerstichting deed onderzoek naar de organisatieveranderingen die nodig waren in Padua. Dit dossier is overigens niet bewaard gebleven in de selectie van het Inspectie-archief die naar het Nationaal Archief is gegaan.
- 94 Willemse, *De belofte van het hiernumaals*, 269.
- 95 Sturkenboom en Zijlstra, *Het konflikt rond afdeling 4B*, 6.
- 96 Vijselaar, 'Delta in de maalstroom', 133-137.
- 97 F. van Ree, 'De B-verpleegkundige als behandelaar?', *MGV* 30 (1975) 391-396.
- 98 Zie bv. de zeer positieve recensie van Foudraine's boek door M.J. Buré, 'Wie is van hout...', *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 81 (1971) 1129-1131.
- 99 Blok, 'Droominstituut', 33.
- 100 Zie bv. Tonkens, *Zelfontplooiingsregime*, 69-70 en 112-113; Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 112.
- 101 Van de Lande geciteerd in J. v.d. Berg, 'Opleiden tot veranderaar. Een nieuw model in groep 34', *Te gek om los te lopen. Eenmalige krant voor het seminar "Te gek om los te lopen"*, 17 september 1970, 3.
- 102 Tonkens, *Zelfontplooiingsregime*, 113; Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 112.
- 103 A.J. Heerma van Voss, 'Snelle hulp bij psychische nood komt langzaam op gang', *Haagse Post* 9 mei 1972.
- 104 IISG, Archief *Gekkenbeweging. Collectie 1970-1983*, nr. I. CSD. Doos 2 (UBA/CSD VRZ OII.3), map Rümke-kliniek.
- 105 C.J.B.J. Trimbos, 'Perspektieven en wensen in de sociale psychiatrie', lezing gehouden op een studiedag van de Katholieke Psychiatrische Voor- en nazorgdiensten Noordwijk, 28 februari 1970; eveneens verschenen als gelijknamig artikel in *MGV* 25 (1970) 248-262. Vergelijkbare kritiek op het medisch model was te vinden bij F. Bloemsma, 'Dysfuncties van het medische en medisch-therapeutische model in de psychiatrie', *NTVP* 12 (1970) 353-361.
- 106 C.J.B.J. Trimbos, 'Nogmaals het "medisch model" in de psychiatrie', *MGV* 27 (1972) 311-324.
- 107 Sturkenboom en Zijlstra, *Konflikt rond 4B*, 9-10.
- 108 A.A. Fischer, 'Clinical research on psychosis', *Psychiatria, Neurologica, Neurochirurgia* 74 (1971) 205-217.
- 109 H.A.M. Jacobs, *Basisfilosofie en werkwijze in praktijk. Een beschrijving van paviljoen Larikshof, een afdeling van het psychiatrisch centrum Zon en Schild te Amersfoort* (Amersfoort 1981) 8 en 19. Met dank aan psychiater J. Schneider.
- 110 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 109-111.

- 111 Van de Lande geciteerd in Blok, "Tall, spanking people", 273.
- 112 Bassant geciteerd in: Blok, "Tall, spanking people", 273.
- 113 W.P. v.d. Hout, *Hoe echt zijn mensen? Een persoonlijke belevenis in een afgedankt wingewest* (Oirsbeek 1980); Blok en Vijselaar, *Weg van Welterhof*, 68-72.
- 114 Blok, 'Bomen groeiden tot in de hemel', 68-72.
- 115 Ibidem, 71.
- 116 R. Abma en I. Weijers, *Een eeuw psychiater* (werktitel; ongepubliceerde versie van een te verschijnen boek) daarin hoofdstuk vijf, 'De belofte. De lange jaren zeventig', 9.
- 117 Abma en Weijers, 'De belofte', 9.
- 118 C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd* (Amsterdam 1984) 214.
- 119 J.J.C. Marlet, *NTVP* 13 (1971) 328.
- 120 J.J.C. Marlet, *NTVP* 13 (1971) 332.
- 121 J. van Tijn, 'Een uniek psychotherapeutisch experiment. Just Bendien en zijn bedreigde dagklinik in de Amsterdamse Vondelstraat (I)', *Vrij Nederland* 15 juli 1972, en J. van Tijn, "Het gaat er om de mensen te laten zien hoe ze zich zelf tegenhouden". Just Bendien en zijn bedreigde dagklinik in de Amsterdamse Vondelstraat', *VN* 22 juli 1972.
- 122 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 117.
- 123 P.J. Jongerius, 'Redactioneel', *TvP* 16 (1974) 645-646.
- 124 P.J. Jongerius, 'Redactioneel', *TvP* 16 (1974) 57.
- 125 P. Kuiper, *Hoofdsom der psychiatrie* (Amsterdam 1973). Het haalde tien herdrukken in tien jaar.
- 126 Kuiper geciteerd in H.M. Reijzer, *Naar een nieuw beroep. Psychotherapeut in Nederland* (Houten 1993) 106. Zie voor een vergelijkbaar pleidooi J. Bastiaans en J.J. Groen, 'The present development of psychiatry and its consequences for the training of future psychiatrists', *Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica* 73 (1970) 405-411. In 1969 werd besloten tot een gescheiden registratie van psychiaters en neurologen, en tot verkorting van de opleiding van vijf naar vier jaar. De verplichte stage neurologie verdween. Er moest nog wel, zeer tegen de zin van de jonge psychiaters in opleiding, één opleidingsjaar aan neurologie worden besteed.
- 127 M.J.H.M. Wertenbroek, 'Wat is psychiatrie?', *TvP* 12 (1970) 137-152.
- 128 Kuiper, *Hoofdsom*, 135.
- 129 Kuiper geciteerd in L. van den Berg, *Rijp voor paviljoen III. Krankzinnig in Amsterdam vanaf 1565* (Amsterdam 1989) 66.
- 130 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 116. De dossiers van deze afdeling tussen 1969 en 1972 lieten zien dat een derde van de opgenomen jongeren leed aan psychotische symptomatic. De rest leed aan niet-psychotische klachten, bijvoorbeeld van depressieve aard. Sommige bewoners hadden klachten die het gevolg waren van drugsmisbruik.
- 131 J. van Belzen, *Gezondheid, ziekte en psychiatrie volgens H.C. Rümke* (Zeist 1988).
- 132 Zo schreef Kuiper: 'Wat de psychotisch reagerende mens onderscheidt van de neuroticus is het falen over een breed front van zijn ik-functies. Ook de neuroticus vervalst de realiteit. [...]. Bij psychotische mensen breidt de stoornis van de ik-functies zich over veel grotere gebieden uit en wordt de realiteit losgelaten.' Kuiper, *Hoofdsom*, 219.
- 133 W.P. van den Hout, 'Een therapeutische gemeenschap in een psychiatrisch ziekenhuis', *TvP* 24 (1982) 556-563.
- 134 Zie bv. J. Waage, 'Stellingen', themanummer 'Psychiatrie in discussie', *TvP* 14 (1972) 349-349.
- 135 H. Rooijmans, 'Alternatieve psychiatrie', *TvP* 14 (1972) 389-408; P.J. Stolk, 'Stellingen', themanummer 'Psychiatrie in discussie', *TvP* 14 (1972) 355-359.
- 136 Archief Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie, aanwezig op het secretariaat van de NNVP in het KNMG-gebouw te Utrecht, daarin een brief van J. v.d. Spek aan de voorzitter van de voorjaarsvergadering psychiater A. Hustinx, 4 mei 1972.
- 137 Blok, 'Onze kleine wereld', 178.
- 138 G. Kraus, 'Quelques remarques sur le compte de profits et pertes de la leucotomie', *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica* 53 (1950) 620-635.
- 139 Klijn, *Therapeutische beloften van een gebouw*, daarin hoofdstuk één, 'Calvariënberg rond 1960', 3; Van Rec, *Dicht op de huid*, 169.
- 140 M.H. Cohen Stuart en H. Zeijlstra, 'Over beleven bij shockbehandeling', *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica* 53 (1950) 470-481, aldaar 474.
- 141 T. Pieters en S. Snelders, 'Chemically Fashioning the Mind: Psychopharmacology and the

- 'Hidden History' of Psychiatry', ongepubliceerd paper voor de internationale workshop *Cultures of Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century*, Amsterdam 18-20 September 2003.
- 142 E. Shorter, *Een geschiedenis van de psychiatrie. Van gezicht tot Prozac* (Amsterdam 1998) 267.
- 143 Shorter, *Geschiedenis van de psychiatrie*, 268.
- 144 Bakker, 'Heer van Kyveland', 91.
- 145 J.J.A.M. Gorisse, *Van idealen en mensenwerk. Van Zeeuwse inrichting tot West-Brabants psychiatrisch ziekenhuis, Vredrust 1904-1997* (Halsteren 1997) 70.
- 146 J. Dankers en J. van der Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoeven kliniek en Dennendal* (Amsterdam/Meppel 1996) 94.
- 147 Blok, 'Onze kleine wereld', 181.
- 148 Zie bv.: Blok, 'Onze kleine wereld', 179-182; Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 167-169.
- 149 H.J.H.M. Wertenbroek, 'De klinische ervaringen met de nieuwere psychopharmaca', *Voordrachtenreeks 2* (1960) 3-15, aldaar 6.
- 150 Tegen deze bijwerkingen gaf men meestal Disipal, een anti-Parkinsonmiddel.
- 151 Blok, 'Onze kleine wereld', 181.
- 152 Bakker, *Thuis opgenomen*, 119.
- 153 Van Rhijn, 'Beschouwingen over factoren', 20.
- 154 Blok, 'Wetenschap en wederopbouw, 1945-1965', in: G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen 1998) 147-187.
- 155 T. v.d. Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg. Achtergrondstudie 1940-1952* (Utrecht 1987) 49.
- 156 Bakker, *Thuis opgenomen*, 21, 120/121.
- 157 Zo schreef de psychoanalytisch georiënteerde psychiater Fortanier in 1950 dat de acceptatie van de ingrijpende shockkuren voortkwam uit het verlangen naar de macht van psychiaters om te genezen. Volgens Fortanier waren medische rechtvaardigingen voor de shockkuren onzin. Het ware nut ervan was gelegen in het opwekken van een gevoel van totale afhankelijkheid bij de patiënt. In deze situatie had de psychiater dan eindelijk de macht die hij zo node miste in het therapeutisch proces, aldus Fortanier. Hij trok een parallel tussen psychiaters en magiërs uit primitieve culturen. Beiden zouden een rol ambiëren van 'meesters over leven en dood, bij machte om het kwaad te exorciseren'. A.H. Fortanier, 'Psychological backgrounds of some modern therapeutic methods', in: *Folia psychiatrica, neurologica et neurochirurgica* 53 (1950) 636-639.
- 158 J. van de Wetering de Rooij, 'Conferentia', *MGV* 35 (1970) 563-565.
- 159 Haveman, 'Nieuwe langverblijvers', 643. Het percentage mensen dat langer dan tien jaar in een inrichting verbleef was in 1970 47,5 en in 1977 41,4. Het percentage dat tussen de vijf en tien jaar opgenomen was, daalde in diezelfde periode van 11,5 tot 9,4.
- 160 A. Kerkhoven, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland* (Zwolle 1996) 231.
- 161 Zie hierover L. de Goei, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001).
- 162 Zijlstra geciteerd in: Blok, 'Droominstituut', 15.
- 163 Zie: Blok, 'Droominstituut'; Th.G. Lutters en W.C.M. Smits, *Het psychiatrisch ziekenhuis. Verblijf, behandeling en genezing van patiënten in de psychiatrische inrichting* (Amsterdam/Brussel 1968); Willemsen, *Van god los*, 297-300.
- 164 C.J.B.J. Trimbos, 'Perspektieven en wensen in de sociale psychiatrie', *MGV* 25 (1970) 248-262.
- 165 C.J.B.J. Trimbos, 'Nogmaals het "medisch model" in de psychiatrie', *MGV* 27 (1972) 311-324.
- 166 Het *Tijdschrift voor Psychiatrie* wijdde in 1972 een serie artikelen aan relatie- en gezinstherapie, geschreven door psychiater R. van Dijk.
- 167 Kuiper, *Hoofdsom*, 135.
- 168 Ibidem, 222.
- 169 B. Bruins, "Er zijn zoveel manieren om jezelf te leren kennen". Joost Mathijssen over Ronald Laing', in: C. Trimbos (red.), *Dat wordt me te gek. De psychiatrie kritisch bekeken* (Amsterdam 1972) 155-165, aldaar 159.
- 170 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 122.

- 171 J. v.d. Lande, 'Gezinsmiddagen op Amstelland', *MGV* 31 (1976) 3-14; Blok, "'Tall, spanking people'".
- 172 De film *Kind van de zon* werd ten dele op Amstelland gefilmd en enkele bewoners en een psychiater van deze afdeling (Django Sterman) speelden in de film een rol.
- 173 Van 't Hof, 'Geschiedenis van Amstelland', 106.
- 174 J. v.d. Lande, 'Adolescenten roepen gevoelens op', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 15 (1973) 89-98, aldaar 94-95.
- 175 J. v.d. Lande, 'Gezinsmiddagen op Amstelland', in: J. v.d. Lande (red.), *Opgenomen in de groep. Psychotherapeutische gemeenschappen in Nederland* (Deventer 1982) 120-133, aldaar 123.
- 176 B. Gersons, *Acute psychiatrie* (Amsterdam 1995) 303.
- 177 P. Bierenbroodspot, 'Klinische psychotherapie van de psychotische patiënt: theoretische en technische aspecten', in: V.d. Lande (red.), *Opgenomen in de groep*, 91-119, aldaar 93-94.
- 178 Buwalda geciteerd in V.d. Padt, *Hoopvol bezorgd*, 13. Sociaal-psychiatrisch verpleegkundige Marijke Buwalda, die in 1974 in Vogelenzang haar opleiding tot psychiatrisch verpleegkundige afrondde, herinnerde zich ook dat systeemtherapeut Onno van der Hart een cursus gaf in dat ziekenhuis. Van der Hart werkte in het Amsterdamse Dercksen centrum, een psychotherapeutisch dagcentrum. Hij was in de jaren zeventig een belangrijk pleitbezorger van de systeemtherapeutische methoden en denkbeelden.
- 179 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 225-228.
- 180 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 212.
- 181 Jacobs, *Basisfilosofie en werkwijze in praktijk*, 8.
- 182 Interview G. Blok met J. Schneider, 14 juni 1999.
- 183 Jacobs, *Basisfilosofie en werkwijze in praktijk*, 17.
- 184 Ibidem, 16.
- 185 L. Brok en R. Pluut, *Gezinstherapie op de grens; grenzen aan gezinstherapie* (intern rapport PC St. Willibrord 1982; met dank aan Karin Bakker).
- 186 F. Burger, 'Koffie is bijna het enige dat hier wordt verstrekt. De PAAZ, vijf jaar nieuwe praktijk in de psychiatrie', *De Nieuwe Linie* 7 juli 1976; A.J. Heerma van Voss, 'Snelle hulp bij psychische nood komt langzaam op gang', *Haagse Post* 9 mei 1972.
- 187 Burger, 'Koffie is bijna het enige dat hier wordt verstrekt'.
- 188 Heerma van Voss, 'Snelle hulp'.
- 189 Zie: C. de Swaan, *Wie het weet mag het zeggen. Verhalen van mensen die op een krisiscentrum geweest zijn* (Amsterdam 1976).
- 190 De Swaan, *Wie het weet mag het zeggen*, 42.
- 191 Ibidem, 132.
- 192 H. Elzerman, 'Opname in inrichting is niet altijd de oplossing', *Trouw*, 7 februari 1973.
- 193 G. Blok, 'Droominstituut', 11-43, 40-42.
- 194 Blok, "'Tall, spanking people'", 280-281.
- 195 Sturkenboom en Zijlstra, *Konflikt rond 4B*, 11.
- 196 Ibidem, 11.
- 197 Ibidem, 7.
- 198 Bakker en De Goei, *Een bron van zorg*, 297-299.
- 199 Ibidem, 299.
- 200 Zie G. Blok, 'De idylle raakt verstoord', in: Blok en Vijselaar (red.), *Weg van Welterhof*, 75-89, aldaar 77-79.
- 201 In het Rotterdamse psychiatrisch ziekenhuis Delta probeerden een psychiater en een psycholoog in samspraak met de verpleging om de bewoners van het chronische paviljoen Ruimzicht te prikkelen tot meer activiteit. Ze kregen meer vrijheid en verantwoordelijkheden; zo werd het opdienen van het eten nu geheel aan hen overgelaten. Zie: Bakker e.a., *Delta: negentig jaar psychiatrie*, 125.
- 202 J. Busfield, 'Restructuring mental health services in twentieth century Britain', in: M. Gijswijt-Hofstra en R. Porter, *Cultures of psychiatry and mental health in postwar Britain and the Netherlands* (Atlanta/Amsterdam 1998) 9-28; G. Grob, *The mad among us. A history of the care of America's mentally ill* (New York 1994) 249-268.
- 203 Over de concrete activiteiten op de werkvloeren van psychiatrische inrichtingen in de jaren zeventig in Amerika en Engeland is niet veel bekend, maar zie bv. D. Gittins, *Madness in its place*.

- Narratives of Severalls hospital, 1913-1997* (Londen 1998); S. Sitton, *Life at the Texas State Lunatic Asylum, 1857-1997* (College Station 1999).
- 204 Geneeskundige Hoofdinspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, *Verslag over de jaren 1975-1976* (Den Haag 1978) 4.
- 205 Geneeskundige Hoofdinspectie, *Verslag 1969-1974*, 43.
- 206 Informatie van sociaal-psychiatrisch verpleegkundige H. de Vos, in: V.d. Padt, *Hoopvol bezorgd*, 151.
- 207 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 232.
- 208 Vijselaar, 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap', in: Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen*, 192-238, aldaar 222.
- 209 C. v.d. Eijk-Osterholt, 'De kinderen van de nacht. Chronisch psychiatrische patiënten: acht dingen die we kunnen doen', *De Groene Amsterdammer* 7 januari 1976.
- 210 W. J. Schudel, *Opgenomen... opgegeven? Een exploratief onderzoek naar het gebruik van bedden in psychiatrische ziekenhuizen* (Deventer 1976).
- 211 Citaat uit Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 231.
- 212 Opmerking van een verpleegkundige die in de jaren zeventig in deze instelling werkte, tijdens het witness-seminar 'Pillen in de psychiatrie' dat gehouden werd aan de Amsterdamse Vrije Universiteit op 8 juni 2001.
- 213 A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998) 258-259; I. Weijers, 'De slag om Dennendal. Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig', in: P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 45-67, aldaar 62-63.
- 214 J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) 145

6 'Vrijheid is therapeutisch'

- 1 A.M.G. Schmidt, *Otje* (Amsterdam, 19de druk 2001; oorspronkelijke uitgave 1980) 134.
- 2 Deze zeer populaire stickers en posters stamden uit 1974. R. v.d. Kroef/Historisch Onderzoeksburo Histodata, *25 jaar en nog steeds geen normaal mens ontmoet. Pandora, geschiedenis en beeldvorming* (Baarn 1990) 81.
- 3 J. v.d. Lande, *Kind van de zon. Naar aanleiding van de Nederlandse speelfilm van René van Nie* (Haarlem 1976; tweede druk 1977). Volgens de uitgeverij van het boek, Gottmer in Haarlem, hadden vele scholen de verkorte versie van *Kind van de zon*, die speciaal voor schoolvertoningen was gemaakt, aan hun leerlingen getoond en was er op scholen daardoor veel vraag ontstaan naar een boek over de film. Gottmer beval het boek in een brief aan bij docenten maatschappijleer. Archief Stichting Pandora, doos III, 'Kind van de zon', daarin een rondschrjven van uitgeverij Gottmer aan directeuren van middelbare scholen en docenten maatschappijleer. Datum onbekend.
- 4 Archief Stichting Pandora, doos III, 'Kind van de zon'.
- 5 De bredere culturele context van deze periode blijft om pragmatische redenen grotendeels buiten beschouwing.
- 6 R. v.d. Hoofdakker, 'Wie is van rede... Opmerkingen naar aanleiding van Jan Foudraïne', *De Gids* 136 (1973), 374-394, aldaar 378.
- 7 P.J. Jongerius, 'Psychiatrie en publiciteit', *MGV* 28 (1973) 431-437, aldaar 433.
- 8 Geneeskundige Hoofdinspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, *Verslag over de jaren 1969 t/m 1974* (Den Haag 1976) 6.
- 9 Geneeskundige Hoofdinspectie, *Verslag 1969 t/m 1974*, 7.
- 10 Stotijn geciteerd in G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen 1998) 203.
- 11 H. Rooijmans, 'Alternatieve psychiatrie', *TvP* 14 (1972) 213-222, aldaar 213.
- 12 A.J. Heerma van Voss, 'De geschiedenis van de gekkenbeweging. Belangenbehartiging en beeldvorming voor en door psychiatrische patiënten (1965-1978)', *MGV* 33 (1978) 398-428, aldaar 410.

- 13 C. Kersbergen, 'Van het inrichtingsbed naar de stoel van de beleidsmaker. De gekkenbeweging', in: J.W. Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen* (Amsterdam 1992) 199-213, aldaar 204.
- 14 Z.a., 'Psychiatrie', in: *Bulletin van de Cliëntenbond in de Welzijnszorg* 4 (augustus 1976) nr. 2, 7.
- 15 Z.a., *Bulletin van de Cliëntenbond in de Welzijnszorg* 7 (december 1979) nr. 6, 4.
- 16 R. v.d. Kroeff/Historisch Onderzoeksburo Histodata, *25 jaar en nog steeds geen normaal mens ontmoet. Pandora, psychiatrie en beeldvorming* (Baarn 1990) 68-90.
- 17 Kersbergen, 'Van inrichtingsbed naar stoel van beleidsmaker', 203.
- 18 Zie: F. Parabirsing, 'De opkomst van de mondige patiënt', *Deviant* 10 (september 2003) nr. 38, 12-17. Egodocumenten die werden gepubliceerd tijdens de jaren zeventig en begin tachtig: Z.a., *Afgeschreven. Een patiënte schrijft haar psychiater* (Kampen 1979); P. Dacosta, *Ik ben Patricia Dacosta. Een klein dagboek* (Amsterdam 1977); A. Geldhof, *Heden geen medisch bezwaar* (Amsterdam 1977); J. Hanlo, *Zonder geluk valt niemand van het dak* (Amsterdam 1972); J. Isarin, *Eigenwaan. Psychiatrie als paradox* (Amsterdam 1984); E.P.M. Kiphagen, *De dood gaf mij leven. Verslag van een diepepsychologisch proces* (Nijmegen 1978); W. Koopman, *Meester van het zwarte licht* (Rotterdam 1975); J. van Lemmer, *De inrichting. Dagboek voor mijn dochtertje* (Kampen 1975); R. Lebbink, *Maar tenslotte verlies je toch... De ongelijke strijd tussen patiënten en de psychiatrie* (Helmond 1979); E. Paull, *In het land der blinden. Een martelgang door de psychiatrie* (Bilthoven 1973); 'R.K.', *Simon ligt even te rusten. Verslag van een psychiatrische behandeling* (Amsterdam 1983); T. Roman, *Van harentwege verpleegd* (Amsterdam 1971); W. Roland, *Ik haat mijn psychiater* (Antwerpen 1978); E. Tellegen, *Waar was de dood nog meer... autografie van een psychose* (Bilthoven 1971); H. Vanmont, *Een lange hete zomer in het gekkenhuis. "Was ik maar van hout..."* (Den Haag 1974). Met dank aan F. Parabirsing.
- 19 Paull, *Land der blinden*, 201-202.
- 20 B. Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging in Nederland* (Amsterdam 1983) 107 en 116. Tussen 1978 en 1980 werden op verschillende plaatsen in Nederland 'klachtenbureau's' opgezet, vaak op initiatief van de Cliëntenbond.
- 21 Informatie afkomstig uit interview G. Blok met F. Schrameijer, 8 juni 2000.
- 22 D. Breur geciteerd in A.J. Heerma van Voss, 'De geschiedenis van de gekkenbeweging', 398-428, aldaar 414.
- 23 Fox e.a. *Psychiatrische tegenbeweging*, 102.
- 24 Ibidem, 71.
- 25 Van Tilburg geciteerd in J. Halkes, 'Wetenschappelijk onderzoek en protocollering. Na 125 jaar is de Vereniging voor Psychiatrie volwassen', *Ypsilon Nieuws* (10) april 1996.
- 26 Interview G. Blok met H. Goudswaard, 2 juli 2003.
- 27 W. Wennekes, "Ik geef mensen helemaal geen houvast, ik sla ze juist alles uit handen." De permanente worsteling van drs. J.R.M. Maas, psychiater', *Vrij Nederland* 11 oktober 1975.
- 28 J. Rogier, *Pompe of verzuipen. Reflecties op het samenleven in een tbr-kliniek* (Amsterdam 1973).
- 29 J.R.M. Maas, *Bomen spreken* (Amsterdam 1973) 47. Het boek verkocht overigens goed; in februari 1974 verscheen al de zesde druk, in 1978 de twaalfde.
- 30 E. Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999) 150-186.
- 31 Tonkens, *Zelfontplooiingsregime*, 180 en 184.
- 32 G. van Westerloo en T. Pollmann, 'Carel Muller: "Wat is het gewone werkleven lastig en saai"', *Vrij Nederland* 13 november 1976.
- 33 Redactioneel, *Gekkenkrant* 1 (april 1974) 3, 2.
- 34 K. Trimbos, *Antipsychiatrie: een overzicht* (Deventer 1975).
- 35 Medewerkers van de afdeling preventie van wat begin jaren tachtig het Riagg in Maastricht zou worden, waren begin jaren zeventig naar eigen zeggen bijvoorbeeld sterk beïnvloed door de 'antipsychiater Trimbos', die zou betogen 'dat de maatschappelijke structuur mensen onderdrukt, zodat deze niet de mogelijkheden hebben om volwassen te worden.' Zie: C. Cuypers en R. Opdenakker, *Tussen bevolgenheid en professie. De afdeling preventie in de Riagg Maastricht 1970-1995* (Maastricht 1995) 15-16.
- 36 K. Kelsey, *En eenkje zag ze vliegen* (Amsterdam 1973). Zesde druk 1978; vijftiende 1984.
- 37 H. ten Berghe, 'Jack Nicholson: komedie en tragedie tegelijk', *De Telegraaf* 16 april 1976.
- 38 E. Shorter, Een geschiedenis van de psychiatrie. Van gesticht tot Prozac (Amsterdam 1998) 235-246.

- 39 H. Binneveld en R. Wolf, *Een huis met vele woningen. Honderd jaar katholieke psychiatrie, Voorburg 1885-1985* (Den Bosch 1985) 164-165; Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 201.
- 40 Zie over het vrijwel verdwijnen van de behandeling met elektroshocks in de psychiatrische ziekenhuizen ook: C.Th. Bakker, 'De heer van 't Kyveland. Frederik Jacob Tolsma, geneesheer-directeur Maasoord/Deltaziekenhuis 1951-1974', in: C.Th. Bakker, G. Blok en J. Vijselaar, *Delta: negentig jaar psychiatrie aan de Oude Maas* (Utrecht 1999) 68-121, aldaar 112; N. de Boer en R. Mol, *Elektroshock. Terugkeer naar de harde psychiatrie* (Boskoop 1986).
- 41 De Boer en Mol, *Elektroshock*, 19.
- 42 I. van Bakel, 'Shocktherapie', *Bulletin van de Cliëntenbond* 3 (juni 1975) 9, 12-13.
- 43 F. van Ree, *Dicht op de huid. Een autobiografie* (Amsterdam 1990) 209-213. Later uitte Van Ree zich overigens genuanceerder en verwoordde hij de hoop dat de elektroshockbehandeling zo min mogelijk zou worden gebruikt.
- 44 Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging*, 101-102.
- 45 Interview G. Blok met H. Goudswaard, 2 juli 2003.
- 46 De Boer en Mol, *Elektroshock*, 15; Kersbergen, 'Van inrichtingsbed naar stoel van beleidsmaker', 207.
- 47 Zie R. Abma en I. Weijers, *Een eeuw psychiater* (werktitel; het boek van Abma en Weijers zal naar verwachting in 2004 verschijnen), daarin hoofdstuk vijf, 'De belofte (1945-1970)', 12.
- 48 De term anti-antipsychiatrie staat bovenaan de bladzijden van het artikel van Wim Wennekes, 'Er zijn van die communes die een schizofreen als een soort huisdier houden. Psychiater Stolk, een man van het midden', 10 mei 1975, 7. Hij is ook te vinden in K. Trimbos, *Antipsychiatrie: een overzicht* (Deventer 1975) 98.
- 49 P.J. Stolk, *Een soort vuur. Verkenningen in de klinische psychiatrie* (Amsterdam 1975).
- 50 Stolk, *Soort vuur*, 10.
- 51 Ibidem, 19.
- 52 Ibidem, 220.
- 53 Ibidem, 27.
- 54 Ibidem, 166-167.
- 55 Ibidem, 168.
- 56 W. Wennekes, "Er zijn van die communes die een schizofreen als een soort huisdier houden". Psychiater P.J. Stolk, een man van het midden', *Vrij Nederland* 10 mei 1975.
- 57 J. Slangen, *Van Koningsplein naar Lazaruskap. Fragmenten uit de geschiedenis van psychiatrisch centrum Joris te Delft* (Delft 1994) 173-175.
- 58 Z.a., 'Antipsychiatrie laat patiënt verkommeren. Medisch model hanteren', *de Volkskrant* 7 april 1978.
- 59 J. Dankers en J. v.d. Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoeven kliniek en Dennendal* (Amsterdam 1996) 139-141.
- 60 S. van 't Hof, *Een ambt, hoog en subtiel... Psychiaters over psychiatrie 1971-1996* (Utrecht 1996) 19.
- 61 Bakker, 'De heer van 't Kyveland', 93.
- 62 E. Valenstein, *Blaming the brain. The truth about drugs and mental health* (New York 1998) 61.
- 63 Valenstein, *Blaming the brain*, 67.
- 64 D. Healy, 'Psychopharmacology 2000', in: H. Freeman (red.), *A century of psychiatry* (Londen 1999) 352-358, aldaar 354.
- 65 Shorter, *Geschiedenis van de psychiatrie*, 262-263.
- 66 Ibidem, 277.
- 67 Valenstein, *Blaming the brain*, 49.
- 68 M. Siegler en H. Osmond, *Models of madness, models of medicine* (New York 1977).
- 69 W. Gove (red.), *The labelling of deviance. Evaluating a perspective* (New York 1975).
- 70 G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 185.
- 71 Z.a., 'Mededeling interdisciplinair genootschap voor biologische psychiatrie', *Voordrachtenreeks* 8 (1966) 295.
- 72 H.M. van Praag, 'De betekenis van de psychofarmaca voor het biologisch-psychiatrische onderzoek', *Voordrachtenreeks* 7 (1965) 45-55.
- 73 H.M. van Praag en H.G.M. Rooijmans, *Stemming en ontstemming. Theorie en praktijk bij de diagnose en de behandeling van depressies* (Amsterdam 1974).
- 74 J. Vijselaar, 'Delta in de maalstroom. De woelige jaren van het Deltaziekenhuis', in: Bakker,

- Blok en Vijselaar, *Delta: Negentig jaar psychiatrie*, 121-167, aldaar 147-151.
- 75 Healy, 'Psychopharmacology 2000', 352-358; Shorter, *Geschiedenis van de psychiatrie*, 257-292.
- 76 Stotijn geciteerd in Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 203.
- 77 Abma en Weijers, *Een eeuw psychiater*, daarin hoofdstuk 6, 'De verwetenschappelijking van de psychiatrie', 5.
- 78 J. Foudraïne, *Wie is van hout... Een gang door de psychiatrie* (Baarn 1980; 31ste druk. Eerste druk 1971) 39 en 438.
- 79 Z.a., 'Medicijnen', *Gekkenkrant* 1 (1974) 3, 10.
- 80 Interview G. Blok met H. Goudswaard, 2 juli 2003.
- 81 Z.a., 'Utrechtse studenten in staking tegen psychiatrie-onderwijs', *De Groene Amsterdammer* 2 maart 1977; Z.a., 'Aktie tegen "demonstraties" van psychiatrische patiënten', *De Groene Amsterdammer* 1 februari 1978.
- 82 H.M. van Praag, *Over de wetenschappelijke fundaties van de anti-psychiatrie* (Assen/Amsterdam 1978).
- 83 Van Praag lag niet alleen onder vuur van studenten. In juli 1978 beschuldigde socioloog Paul Schnabel, werkzaam aan het Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid in Utrecht, de controversiële psychiater in het *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* van plagiaat. Van Praag zou zijn betoog vrijwel geheel ontleend hebben aan het boek *The labelling of deviance* (1975) van de Amerikaanse hoogleraar sociologie Walter Gove. Van Praag noemde Gove in zijn oratie weliswaar als inspiratiebron, maar in feite had hij Gove's betoog vrijwel letterlijk op de voet gevolgd, toonde Schnabel voor diverse passage's uit de oratie aan. Ook de literatuuropgave van de oratie, betoogde Schnabel, was bijna letterlijk uit Gove's boek overgenomen. Bovendien vond Schnabel dat de antipsychiatrie niet gereduceerd kon worden tot de *labelling theory* en dat de betekenis van deze beweging bovendien niet stond of viel met haar wetenschappelijke status. Wat betreft de aantijging over de literatuurlijst gaf Van Praag toe: hij had zijn oratie geschreven tijdens een verblijf in Israël, en zijn kist met boeken, artikelen en kaartenbak was tijdens de terugreis verdwenen. Daarom had hij de titelbeschrijvingen overgenomen uit Gove. Hij had de literatuur echter wel degelijk zelf gelezen. Van Praag was boos dat Schnabel hem niet had gebeld of gesproken voordat hij zijn stuk schreef en ontkende plagiaat te hebben gepleegd. Hij had zijn scherplichtigheid aan Gove in zijn oratie immers wel degelijk genoemd. Hij vond bovendien dat Schnabel voorbijgging aan de kern van zijn betoog: de antipsychiatrie heeft geen wetenschappelijk been om op te staan. Die conclusie stond nog overeind, aldus Van Praag. Hij vond ook nog steeds, dat de betekenis van de antipsychiatrie wél stond of viel met haar wetenschappelijke status. Anders bleef slechts ideologie over en daarvoor was geen plaats in een wetenschap als de geneeskunde. Uit: P. Schnabel, 'Een antiwetenschappelijke aanval op de antipsychiatrie. Over de Utrechtse oratie van prof.dr. H.M. van Praag', *MGV* 33 (1978) 429-441; en: H.M. van Praag, 'Over wetenschappelijke discussie gesproken', *MGV* 33 (1978) 442-445.
- 84 Z.a., 'Inaugurale rede hoogleraar geeft nieuwe onrust aan Utrechtse fakulteit', *De Groene Amsterdammer* 19 april 1978.
- 85 E.J. Boer, 'Antipsychiatrie: tijd is rijp om de bakens te verzetten', *NRC Handelsblad* 12 april 1978; R. Foppema, 'Afwijkend gedrag niet lichtvaardig als ziek geëtiketteerd', *Trouw* 12 april 1978.
- 86 Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging*, 105-106.
- 87 Z.a., 'Psychiatrie voor de rechter', *'t Narreschip* 1 (1979) 2, 36-39, aldaar 38.
- 88 D. Breur, 'Wat is schizofrenie?', *Bulletin van de Cliëntenbond in de Welzijnszorg* 7 (april 1979) 27.
- 89 'Psychiatrie voor de rechter', *'t Narreschip* 1 (1979) 2, 36-39, aldaar 38. Ook de houding van de burgemeester (de 'wurgervader') van Utrecht werd geheld. Na de demonstratie zou die een brief hebben geschreven aan de Cliëntenbond waarin hij zei het schandalig te vinden dat ex-patiënten als Jacques werden 'meegetroond' naar demonstraties, omdat dat naar was gebleken grote risico's met zich meebracht.
- 90 T. Pollmann, "'Het hogere mag niet besmet worden door een verklaring vanuit het lichamelijke". Een omstreden hoogleraar over anti-psychiatrie, actiegroepen, de privacy van patiënten en over God', *Vrij Nederland* 1 juli 1978.
- 91 Van 't Hof, *Een ambt, hoog en subtiel...*, 20.
- 92 Z.a., 'Aksiegroep "Stop de bio-psychiatrie"', *'t Narreschip* 2 (februari 1980) nr. 4, 20-21. De aktiegroep bestond o.a. uit: Release Den Haag, enkele patiënten van PZ Bloemendaal, de bewo-

- nersraad St. Servatius uit Venray, psychiater Loek van der Post, en de groeperingen die het protest tegen het congres uit 1978 hadden gevoerd.
- 93 Van 't Hof, *Een ambt, hoog en subtiel...*, 20.
- 94 Z.a., 'Stop de bio-psychiatrie!', *Gekkenkrant* 7 (juni 1980) 28.
- 95 Pollmann, 'Het hogere'.
- 96 A. van Oosten, 'Vluchtpsychiatrie, luxe-hulp en psychohobby. Over de onbeheersbaarheid van de psychosociale hulpverlening', *MGV* 35 (1980) 216-228.
- 97 A.A.J.M. Beenackers, 'Discriminerende hulpverlening: een voorkeur voor relatieproblemen', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 24 (1982) 36-49, aldaar 38.
- 98 Beenackers, 'Discriminerende hulpverlening', 44.
- 99 Josephine verbleef achtereenvolgens op de PAAZ in Overvecht, op een PAAZ in Blaricum, in de therapeutische gemeenschap De Viersprong in Halsteren, in psychiatrisch ziekenhuis Zon en Schild in Amersfoort en in het provinciale psychiatrische ziekenhuis Santpoort.
- 100 W. Brill, 'Mijn dochter en de psychiatrie', *MGV* 34 (november 1979) 738-744.
- 101 J. van de Lande en L. van Eck, 'Behandelde, familie, behandelaar', *MGV* 34 (november 1979) 746-751, aldaar 746.
- 102 Van de Lande en Van Eck, 'Behandelde, familie, behandelaar', 748.
- 103 Ibidem, 749.
- 104 Ibidem, 750.
- 105 G.M. de Boer, 'Reactie op Behandelde, familie, behandelaar', *MGV* 35 (januari 1980) 50; S. Tuinier, 'Reactie op Behandelde, familie, behandelaar', *MGV* 35 (januari 1980) 53-54.
- 106 L. Willet, 'Reactie op Behandelde, familie, behandelaar', *MGV* 35 (januari 1980) 51-53.
- 107 P. Bolderhey, 'Reactie op Behandelde, familie, behandelaar', *MGV* 35 (februari 1980) 152-154, aldaar 154.
- 108 S. Anstadt, *Al mijn vrienden zijn gek. De dagen van een schizofrene jongen* (Den Haag 1985, 8ste druk) 52.
- 109 Anstadt, *Mijn vrienden zijn gek*, 57.
- 110 Ibidem, 60.
- 111 Ibidem, 68.
- 112 A. Dercksen en S. van 't Hof, *Erkenning gevraagd. Organisaties van patiënten, cliënten en hun familie in de geestelijke gezondheidszorg* (Utrecht 1996) 11; *Nieuwsbrief Ypsilon* 2 (juni 1987) 21.
- 113 De ervaringen van veel van de vrouwen die de vereniging in 1984 oprichtten, dateren van veel eerder, in het bijzonder uit de jaren zeventig.
- 114 E. de Jong, 'Interview met Ria van der Heijden', in: *De 43ste april. Kroniek van het dagelijks leven in de omgeving van psychiatrische patiënten* (eenmalige uitgave 13 mei 1987) 31-33, aldaar 32.
- 115 A. Lange, *Gedragsverandering in gezinnen* (Groningen 1994) 46-47.
- 116 Selvini Palazzoli geciteerd in Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 200.
- 117 Lange, *Gedragsverandering in gezinnen*, 47.
- 118 *Nieuwsbrief Ypsilon* 2 (1987), 12.
- 119 *Nieuwsbrief Ypsilon* 5 (1990), 48.
- 120 Z.a., 'Familie psychiatrische patiënten klaagt haar nood', *Nieuwsbrief Ypsilon* (1988) 21-24; *Ypsilon*, *Onze schizofreniepatiënten. Wat er met hen gebeurt. Noodkreet, zwartboek, eisenpakket* (Rotterdam 1989).
- 121 *Nieuwsbrief Ypsilon* 3 (1988) 10-11.
- 122 R. van Meer, 'Steunende gezinsbehandeling bij schizofrenie', *MGV* 41 (1986) 867-877.
- 123 R. van Meer, *Leven met schizofrenie. Een handleiding voor familie, vrienden en andere betrokkenen* (Amsterdam 1987).
- 124 A.J. Heerma van Voss, 'Het eigen belang van ouders in de psychiatrie', in: A.J. Heerma van Voss, *De haas en de jager. Psychische stukken* (Amsterdam 1993) 140-144, aldaar 141. Dit artikel verscheen eerder, in 1986, in het *MGV*.
- 125 Lange, *Gedragsverandering in gezinnen*, 492-495.
- 126 Zie bv.: R. v.d. Bosch e.a. (red.), *Schizofrenie. Recente ontwikkelingen in onderzoek en behandeling* (Deventer 1988); W. Vandereycken, C.A.L. Hoogduin en P.M.G. Emmelkamp, *Handboek psychopathologie*. Deel 1. *Basisbegrippen* (Houten 1994, tweede druk; oorspronkelijke uitgave 1990) 44-47.
- 127 Citaat *Gekkenkrant* in: G. Blok, 'Enkele reis op z'n retour. Santpoort en het Amsterdamse Mo-

- del', in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 238-268, aldaar 243.
- 128 F. Schrameijer, 'Veel is te gek gebleven. Vijf jaar aktie in de Nederlandse psychiatrie', *De Groene Amsterdammer* 22 februari 1978.
- 129 Interview G. Blok met J. Foudraine, 19 november 1997.
- 130 In hun boek over de psychiatrische tegenbeweging schreven Fox e.a.: 'Toch [ondanks het succes van zijn boek, G.B.] sloot Foudraine zich niet aan bij een kritische beweging van werkers en patiënten. Weerkdank voor zijn ideeën verwachtte hij in de eerste plaats bij zijn vakgenoten. Toen dit uitbleef wendde hij zich teleurgesteld af van de psychiatrie.' Zie: Fox e.a., *Psychiatrische tegenbeweging*, 54.
- 131 S. Deva Amrito/J. Foudraine, *Oorspronkelijk gezicht. Een gang naar huis* (Baarn 1979) 49.
- 132 J. van Slooten, 'Hoe democratisch is de anti-psychiatrie? Het congres in Leuven', *Haagse Post* 24 oktober 1981.
- 133 Zie ook de congresbundel, E. Penen (red.), *Strategie van de kleinschaligheid. Theorie en praktijk van de av-antipsychiatrie* (Leuven 1982).
- 134 Van Slooten, 'Hoe democratisch is de anti-psychiatrie', 61.
- 135 M. Donnelly, *The politics of mental health in Italy* (New York 1992) 62-80.
- 136 Blok, 'Enkele reis op z'n retour', 244.
- 137 Donnelly, *Politics of mental health*, 71-81.
- 138 Ibidem, 75.
- 139 Ibidem, 88. Tussen 1955 en 1970 was de gestichtsbvolking ook al gedaald, van 909.000 naar 825.000.
- 140 Ibidem, 52-61.
- 141 A. v.d. Beek, A. ter Laak en R. Rijkschroeff, 'Demokratiese psychiatrie in Nederland. Verslag van een aktieonderzoek in een psychiatrische inrichting', *Psychologie en Maatschappij* 12 (september 1980) 354-383.
- 142 Zie over dit paard ook Donnelly, *Politics of mental health*, 67.
- 143 G. Mak, 'Afscheid van de sleutelbossen en de witte jassen. De wonderbaarlijke uittocht uit de psychiatrische inrichting San Giovanni', *De Groene Amsterdammer* 22 februari 1978, 10-12.
- 144 M. Janssen, 'De psychiatrische tegenbeweging', *De Vrije. Anarchistisch maandblad* (1983) nr. 4, 9-13, aldaar 11.
- 145 Z.a., z.t., *Gekkenkrant*, 6 (augustus 1979) 55, 6-11.
- 146 I. Ang en A. Tuinier, 'Antipsychiatrie. Voorwoord bij het themagedeelte', *Psychologie en Maatschappij* 12 (september 1980) 295-301, aldaar 298.
- 147 Janssen, 'Psychiatrische tegenbeweging', 9. Hij noemt zeven Wegloophuizen in 1983, maar in dat jaar werd ook nog het Rotterdamse Wegloophuis opgericht. Zie J. Vijselaar, 'Delta in de maalstroom. De woelige jaren van het Deltaziekenhuis 1975-1985', in: C.Th. Bakker, G. Blok en J. Vijselaar, *Delta: Negentig jaar psychiatrie aan de Oude Maas* (Utrecht 1999) 121-167, aldaar 143.
- 148 *Gek'ooit* 1 (januari 1982) 14-15 en 23.
- 149 In hun blad *Maffia* noemde de Werkgroep het psychiatrisch ziekenhuis een instrument van het onderdrukkende kapitalistisch systeem. Zo schreef men: 'De traditionele psychiatrie bestempelt mensen [die zich niet kunnen of willen aanpassen] als geestesziek, waardoor ze monddood worden gemaakt. In afgelegen mediese gevangenissen, die tegenwoordig psychiatrische ziekenhuizen heten worden ze weggestopt. (...) Dit asociale proces van uitstoting van mensen die in hun omgeving vastgelopen zijn, dient echter te worden stopgezet.' Citaat uit een publicatie over het Wegloophuis Rotterdam uit 1981, aangehaald in Vijselaar, 'Delta in maalstroom', 141.
- 150 Citaat uit *Maffia Special* 1981, aangehaald in Vijselaar, 'Delta in maalstroom', 142.
- 151 Citaat van H. Jansen en W. Sengers, de auteurs van het pamflet *Delta Dicht*, geciteerd in Vijselaar, 'Delta in maalstroom', 145.
- 152 Vijselaar, 'Delta in maalstroom', 160.
- 153 J. Vijselaar, "Rationeel behandelen, respectvol bejegenen". *Delta Psychiatrisch Ziekenhuis 1985-1999*, in: Bakker, Blok en Vijselaar, *Delta: Negentig jaar psychiatrie*, 167-181, aldaar 172.
- 154 Blok, 'Enkele reis op z'n retour'.
- 155 M. Janssen geciteerd in Blok, 'Enkele reis op z'n retour', 245.
- 156 Schrameijer geciteerd in ibidem, 248.

- 157 Ibidem, 246-249.
 158 Ibidem, 247.
 159 Wegloophuis Rotterdam, *Eindevaluatie experiment Wegloophuis Psychiatrie Rotterdam* (Rotterdam 1985) 9.
 160 Wegloophuis Rotterdam, *Eindevaluatie*, 39-40.
 161 T.A. Meijers, *Het Wegloophuis Psychiatrie Utrecht. Een evaluatie onderzoek* (Utrecht 1988) 14.
 162 J. Andrews, 'R.D. Laing in Scotland: facts and fictions of the "Rumpus Room" and interpersonal psychiatry', in: M. Gijswijt-Hofstra en R. Porter (red.), *Cultures of psychiatry and mental health care in postwar Britain and the Netherlands* (Atlanta/Amsterdam 1998) 121-150.
 163 Foudraïne, *Wie is van hout*, 442.
 164 Ibidem, 448-449

7 Conclusies

- 1 Dit is een gefingeerde naam. Wouter de Haan werd door mij geïnterviewd voor het gedenkboek ter ere van het 25-jarig bestaan van Welterhof, G. Blok en J. Vijselaar (red.), *De weg van Welterhof. 25 jaar psychiatrie in Oostelijk Zuid-Limburg* (Utrecht 1999). Daarin wordt De Haan geciteerd op de pagina's 71-72 en 100.
 2 G. Blok, 'Proefmaatschappij in de duinen', in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 122-151, aldaar 134 en 140.
 3 Groepsgesprek in lokatie Brinkgreven van Stichting Adhesie o.l.v. G. Blok, op 30 juni 2003. Aanwezig waren de geneesheer-directeur R. ten Doesschate, verpleegkundig directeur P. Koopman, A-opleider L. Timmerman, andragoge S. Beens en verpleegkundige D. Stevenz, werkzaam op de opnameafdeling Schroeder van der Kolk.

Epiloog: de erfenis van de kritische psychiatrie

- 1 Citaat afkomstig uit het groepsgesprek op Brinkgreven, 30 juni 2003 (zie Conclusies, noot 3).
 2 Zie: www.nvvp.net
 3 Citaat afkomstig uit het groepsgesprek op Brinkgreven, 30 juni 2003 (zie noot Conclusies, noot 3).
 4 www.anoiksis.nl/voorpagina.htm
 5 N. Andreasen, *Schitterend nieuw brein. Psychiatrie in het tijdperk van het genoom* (Amsterdam 2002; vertaling van *Brave new brain. Conquering mental illness in the era of the genome*, 2001) 311.
 6 Ibidem, 204.
 7 Zie hierover bv. G. Blok, 'Post-traumatisch pragmatisme', in: G. Blok en J. Vijselaar (red.), *De weg van Welterhof. 25 jaar psychiatrie in Oostelijk Zuid-Limburg* (Utrecht 1998) 89-122, aldaar 105-106; S. van 't Hof, *Een ambt, hoog en subtiel... Psychiaters over psychiatrie 1971-1996* (Utrecht 1996) 36.
 8 Programma van het dertigste voorjaarscongres van de NVVP, pagina 9, te vinden op www.nvvp.net.
 9 R. Kahn, *Gids pillen en psychiatrie. Ziektebeelden, herkenning, behandeling, geneesmiddelen, bijwerkingen* (Amsterdam 1997) 37.
 10 Ibidem, 1-2.
 11 Taakgroep Profielschets Psychiater, *Profielchets psychiater. Rapport van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie* (Utrecht 1996) 10-11.
 12 Ibidem, 12.
 13 Ibidem, 16.
 14 Informatie uit groepsgesprek G. Blok met medewerkers Brinkgreven, zie Conclusies, noot 3.
 15 R.F. Koning en J.E.A. Wagenborg, 'Het follow-up project Psychotherapeutische Gemeenschappen (10): slotpublicatie', *TvP* 30 (1988) 659-678.

- 16 Ibidem, 662.
- 17 M.S. Vos en H. van Berkestijn, 'De geschiedenis van de opleiding tot psychiater in Nederland', *TvP* 35 (1993) 19-32, aldaar 32. Nieuwe opleidingseisen stelden dat er circa 200 uur aan onderwijs in de psychotherapie moest worden besteed, tegen 80 uur onderwijs in de biologische psychiatrie en 40 uur sociale psychiatrie.
- 18 Zie bijvoorbeeld de voorlichting over psychische stoornissen en hun behandeling op de site van de NVVP: www.nvvp.nl.
- 19 Zie bv. het toonaangevende boek van A. Lange, *Gedragsverandering in gezinnen* (Groningen 1994).
- 20 Koning en Wagenborg, 'Follow-up project', 667.
- 21 *Nieuwsbrief CPK* nr. 3, maart 1999, 5.
- 22 M.A.J. Romme en M.A.C. Escher, *Stemmen horen accepteren. Verschillende manieren van omgaan met stemmen in je hoofd* (Baarn 1999).
- 23 M. de Boo, 'Klinkende stemmen. Serieus nemen van gehoorshallucinaties is beter dan negeren', *NRC Handelsblad* 9-10 maart 2002, 33; J.A. Jenner, *Directieve interventies in de acute en de sociale psychiatrie* (Assen 1995) 179.
- 24 De opleiding tot sociaal-psychiatrisch verpleegkundige verving het oude 'nazorg'-certificaat.
- 25 G. Hutschemaekers en L. Neijmeijer, *Beroepen in beweging. Professionalisering en grenzen van een multidisciplinaire GGZ* (Houten 1998) 167-180.
- 26 M. Janssen, 'Een gestoord beeld. Psychiatrie en de media', *Deviant* 6 (december 1999) 4-7.
- 27 M. Langelaan, 'Het gevaar van sprookjes', *Psy. Tijdschrift over de geestelijke gezondheidszorg* 3 (2 december 1999) 30-32.
- 28 P. Witteman, *Opgenomen. Witteman bij de psychiater* (Amsterdam 1995) 17-26.
- 29 Ibidem, 21.
- 30 Zie bv. F. Bos, *Berichten uit het laboratorium van de samenleving over de ervaringen met depressie en antidepressiva* (Amsterdam 2002); T. Pieters e.a., *Pillen en psyche: culturele eb en vloedbewegingen. Medicamenteus ingrijpen in de psyche* (Den Haag 2002). Deze moderne antidepressiva zouden specifiek in kunnen grijpen op relevante neurotransmittersystemen, zoals dat van serotonine. Ook zouden ze beter werken en minder bijwerkingen hebben dan traditionele antidepressiva.
- 31 P. Kramer, *Prozac, of hoe een geneesmiddel je persoonlijkheid kan verbeteren* (Amsterdam 1994; vertaling van *Listening to Prozac*, 1993).
- 32 E. Brunt, *De breinstorm. Over depressie en Prozac* (Amsterdam/Antwerpen 1994).
- 33 C. Dresselhuys, "'Gebrek aan angst maakt een mens niet gelukkig". René Kahn langs de feministische meetlat', *Opzij* 26 (juli/augustus 1998) 132-137, aldaar 137.
- 34 G. Blok, 'Biologie, van vijand tot bondgenoot'. Ongepubliceerde lezing gehouden op het door het VU-podium georganiseerde symposium Pillen voor de ziel (Amersfoort 1999).
- 35 W. Hanegraaff, *New Age religion and western culture. Esotericism in the mirror of secular thought* (Leiden/New York/Keulen 1996).
- 36 Zie bv. H. Peverelli, 'Landmark', *Psychologie Magazine* 19 (2000) 26-29.
- 37 Hanegraaff, *New Age religion*, 243.
- 38 Zoals R. Abma het uitdrukt in 'Back to normal. Opkomst en ondergang van de psy-kritiek', in: P. Kuypers (red.), *Het verlangen naar openheid. Over de psychologisering van het alledaagse* (Amsterdam 1995) 75-85, aldaar 77.
- 39 A. Dercksen en S. van 't Hof, *Erkenning gevraagd. Organisaties van patiënten, cliënten en hun familie in de geestelijke gezondheidszorg* (Utrecht 1996).
- 40 C. Kersbergen, 'Van het inrichtingsbed naar de stoel van de beleidsmaker. De gekkenbeweging', in: J.W. Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen* (Amsterdam 1992) 199-213, aldaar 210.
- 41 Zie diverse verhalen van cliënten in: Romme en Escher, *Stemmen horen accepteren*.
- 42 J. Boom en W. Fraanje, 'Vluchten voor het zottenkot', *De Groene Amsterdammer* 29 juli 2000. Te vinden op www.groene.nl/archief.
- 43 H. v.d. Zee en C. Smit, 'Gewoon wat "echte" aandacht', *Bulletin van de Cliëntenbond* 1999, te vinden op www.clientenbond.nl/bulletin/bpp_2
- 44 R. Kragten, *Bejegening in de G.G.Z. Cliënten in de geestelijke gezondheidszorg aan het woord over bejegening* (Utrecht 2002, zevende druk; eerste druk 1998).

- 45 M. Gijswijt-Hofstra, 'Within and outside the walls of the asylum: caring for the Dutch mentally ill, 1884-2000', ongepubliceerd paper voor de internationale workshop *Cultures of psychiatry and mental health care in the twentieth century*, Amsterdam 18 - 20 September 2003, 29-34.
- 46 Van 59 procent in 1980 tot 72 procent in 1996. Gijswijt-Hofstra, 'Within and outside the walls of the asylum', 31.
- 47 Redactioneel, *Deviant*, 1994, 1 nr. 1, 3.
- 48 D. Kal, *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond* (Amsterdam 2001) 24-25.
- 49 Kal, *Kwartiermaken*, 21.
- 50 I. Mans, 'Problemen met de ambulante psychiatrie', *Deviant* 8 (december 2001) 22-27. Te vinden op <http://home.planet.nl/~deviant/Archief2001.htm>.
- 51 J. Vijselaar, 'Epiloog', in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 268-283, aldaar 279.

